

TANULMÁNYOK

VÁGY ÉS HATALOM

A pszichoanalitikus kultúrákritika szükségességéről*

Lust Iván

„Ha tehát van egy felsőbb hatalom, amelyik használni akar, s talán használ is engem, annak tenyerébe belesimulok, legalábbis finoman kidolgozott eszközöként; mert ha nem, akkor semmi vagyok, s egyszeriben magamra maradok a félelmetes űrben.”

(Kafka, 1912. november 1.)

„a hatalom demoralizál, a hatalom igazolásra szorul, a hatalomgyakorlás csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást, nyerhet felmentést.”

(Bibó, 1947. január 13.)

Bevezetés

Freud a szublimáció fogalmával mindig olyan folyamatokat jelöl, amelyek során az ember a vágyból valami ideálist, emelkedettet, egyszóval szublimáltat hoz létre – írja Ricoeur. A kifejezés egyben egy bizonyos eltolódásra is utal – folytatja –, a súlypont eltolódására az elfojtotttól az *elfojtó*ra. Ezáltal az értelmezés kikerülhetetlenül a kulturális jelenségek területére vezet; az elfojtó instancia egy társadalmi tény, a tekintély, az autoritás pszichológiai kifejeződése. Az autoritás szilárd, történelmi alakzatok for-

---

* A *Thalassa* 10. évfordulójára készült írás, amely korábbi előadásokra épül, és a *Thalassa* szellemiségének megfelelően hangsúlyozza az „akadémiai” és klinikai pszichoanalízis integrációját.

májában jelenik meg, mint a család, a morál, a tradíció, explicit és implicit tanítások, politikai és egyházi hatalom, a büntetés és a társadalmi szankciók. A Vágy nincsen egyedül, az elfojtóban meglelte Másikját, *az autoritást, amely benne lakozik* [kiemelés L. I.]. A pszichoanalízis megvilágításában a szokások, a hit, az intézmények története, minden történet besorolódik a vágy és az autoritás összeütközésének nagyszabású történetébe – írja Ricoeur (1965/1974).

Ebben a dolgozatban a pszichoanalitikus kultúrakritika szükségessége, aktualitása mellett érvelek. A kultúrakritika helyét „a vágy és az autoritás összeütközésének nagyszabású történetében” kell kijelölnünk. Aktualitását az adja, hogy ez a történet ma is folyamatosan zajlik, igaz, teljesen megváltozott szellemi, gazdasági és politikai feltételek között. A századdal egyidős pszichoanalízisnek mindig is sok mondanivalója volt a kultúráról, vágy és autoritás, a szubjektum és a hatalom konfliktusairól. Miután a pszichoanalízis maga is a század kultúrájának terméke, a pszichoanalitikus fejtegetések meg-megújuló erőfeszítéseket kénytelenek tenni arra, hogy a kritikus reflexióhoz szükséges távolságot megteremtsék a folyamatos jelenüket képező történelmi, gazdasági-politikai és kulturális változásokkal szemben. A pszichoanalitikus reflexió hosszú utat jár be, amíg visszatál önmagához, és a klinikai munka felfedezi, hogy a Vágy Másikja, „az autoritás, amely bennünk lakozik”, a legközvetlenebbül saját magunkban és a terápiás helyzetben, az interszubjektív kiszolgáltatottság és felszabadulás tanműhelyében érhető tetten.

A hatalom és az uralom tudományos vizsgálata annak a bűvöletnek az erőterében zajlik, amelyet a téma idéz elő bennünk – írja Mario Erdheim (1982). Ezt a bűvöletet és erőteret, amelyet a hangyák vándorlását cipőtálpával megzavaró kisgyermek és a felvonuló népre a dísztribünről letekintő politikus is átél, a pszichoanalitikus helyzetben higgadt elemzéssel igyekszünk feloldani. Ennek során újra és újra átéljük azt a rendkívül változatos formákban megelevenedő csábítást, amely saját és páciensünk vágyaiból, félelmeiből táplálkozik. Azt a csábítást, amely az uralom és függőség, a nagyszerűség és a gyermeki alávetettség, a végzetes elkülönülés és a vágyott, de fenyegető összeolvadás koreográfiáival zsúfolja tele a terápia szabad terét. A mágikus eljárások veszélyesek, mert elhíthetik, hogy a problémák kívülről erednek – mondja Roudinesco (1999). Veszélyesek továbbá azért, mert elhíthetik, hogy az irracionális erők az emberi tevékenységtől függetlenül is léteznek, és elhíthetik, hogy aki a mágikus eljárásokat gyakorolja, az képes és jogosult közvetíteni ezen erők és a kiszolgáltatott szubjektum között. A mágikus eljárás gyakorlója az irracionális erők illúziójának

fenntartásával saját hatalmát legitimálja. A pszichoanalitikus helyzetben átélhetjük a mágikus közvetlenség csábítását, és ha sikerül szellemi és érzelmi függetlenségünket fenntartani, akkor pácienseinkkel együtt megérthetjük, hogy mindez nem más, mint a hatalom bűvölete, amely az uralom és a kiszolgáltatottság fenntartásához vezet.

A tekintély eróziója

Mivel a pszichoanalitikus kultúrakritika helyét „vágy és autoritás összeközösítésének nagyszabású történetében” keressük, a pszichoanalízis kialakulását, elméleti és módszertani fejlődését tágabb kulturális és történelmi kontextusában kell végiggondolnunk. Ha a század történelmi, gazdasági-politikai és kulturális folyamatait a szubjektum és hatalom viszonya szempontjából közelítjük meg, akkor a tekintély és a hatalom szerepének, megnyilvánulási formáinak jelentős változásait láthatjuk. Ezek a változások a tekintély erózióját és vele párhuzamosan a tekintély rekonstrukciójának kísérleteit hozták magukkal.

A dolgozatban, szükségszerűen töredékes formában, néhány olyan mozzanatot, történelmi és kulturális fejleményt igyekszem összefüggésbe hozni, amelyek magyarázatot kínálnak a tekintély, és általában valamilyen középponti szervező erő, vagy hatalom leértékelődésének általános jelenségére. A pszichoanalitikus kultúrakritika fejlődésének egyes, gondolatmenetünk szempontjából lényeges állomásait a tekintély eróziójának és rekonstrukciójának egyes szakaszaival igyekszünk párhuzamba állítani.

A Nyugat gyönyörű ősze

Az amerikai Ford gyárban 1908-ban készül el az első T-modell, amely hihetetlen sikert ért el, és amelyhez a futószalagon történő összeszerelés „forradalmi” újítása kapcsolódik. A futószalag a termelés hatékonysága érdekében szakít a tradícióval, az emberi munkát az egész produktum értelmes összefüggéséből kiszakítva, apró mozaikokra darabolja fel. Ugyanebben az évben készül el Picasso botrányt kavarázó képe, az *Avignoni kisasszonyok*, amely a tradicionális perspektíva és látásmód elvetését jelzi, az ábrázolt tárgyat részekre bontja, feldarabolja és a vásznon síkban kiteríti. A fragmentáció, az értelmes egész felbomlása az új termelési technológia és az új művészeti látásmód közös eleme. Freud *Álomfejtése* 1900-ra datálva jelenik meg, Ferenczi 1908-ban ismerkedik meg Freuddal.

„...érték szempontjából ez a kor nem a hanyatlás kora... mérhetetlenül gazdag, merész, beteljesítő kor, a Nyugat gyönyörű ősze, ... ködök és lágy gyümölcstelenség évszaka, arany ködöké és örök gyümölcsöké” – írja Szerb Antal a századforduló művészetéről (Szerb, 1962). Ez a gyönyörű ősz azonban két világháborút is érlel.

És itt kénytelenek vagyunk röviden egy történelmi szílat felvenni. Bibó írja a francia forradalmat megelőző háborúkról, hogy azok lényegében a párbaj szabályai szerint zajlottak, amit az uralkodók „testvérisége” tett lehetővé. Ez megoldást jelentett a területi vitákra is, hiszen az alattvalók lojalitása az új uralkodóra is átvihető volt. Ezt az időszakot a monarchikus-feudális legitimitáció korának nevezi, amely a 18. század során kezd felbomlani. A felbomlást három tényező siettetette. Az egyik tényező az a cinizmus, ahogyan egyes uralkodók meglehetősen sikerrel kezdték alkalmazni a katonai erőt. A másik tényező egy új ideológia kialakulása volt, amelyben a király isteni jogai megkérdőjeleződnek, és helyükre a népfőlség, a szabadság és egyenlőség ideái kerülnek. Ezeket a francia forradalom testesítette meg. Először merül fel az önmeghatározás és a feudális uralkodótól való függetlenedés lehetősége. A lojalitás új fókuszja a nemzet lesz, mint a felszabadítási törekvéseket integráló egység. A harmadik tényező a totális háború elméletének kialakulása, amely együtt járt a machiavelliánus felfogás újraledésével és a kötelező katonai szolgálat elterjedésével (Bibó, 1976).

Az uralkodói hatalom alatt a központi kormányzat felügyeleti kapacitása viszonylag gyenge volt, az alattvalók földrajzi, közlekedési és gazdasági okok miatt nehezen voltak elérhetők, a nyilvántartás, az adóztatás, a bevonultatás nehézségekbe ütközött, amelyet a helyi hatalmasságok ellenállása fokozott. A mai értelemben vett nemzetállam kialakulásában jelentős szerepe van a katonai hatalom bürokratizálásának és a háborúknak. Ennek során a politikai hatalom koncentrálnálódik, a társadalom bürokratikus felügyelete fokozódik. A kapitalista intézmények virágzása megalapozza az állami bürokráciát, és egyben aláássa a törvény és rend tradicionális struktúráit (Dandeker, 1990), amelyek főként az együtt élő közösségek közvetlen, személyes kapcsolatokban gyakorolt szankcióira, illetve az uralkodói hatalom teátrális megnyilvánulásaira épültek. Ezek a változások nagy hatással voltak a tekintély és hatalom eddigi formáira.

A világháború aláásta a tekintélynek és legitimitásnak minden alapját, amelyeken a társadalmi rend épülete emelkedett. Ez az alap a középső és keleti Európa nagy monarchiáiban a dinasztiaiknak Istentől való joga volt... A császárság bukása halálos csapást mért az Isten kegyelméből való uralom elvére – írja Ferrero (idézi: Ferenczi László in: Dénes, 1993).

Freud 1915-ben arról ír, hogy az a háború, amely minden addiginál véresebb és borzasztóbb, több csalódást is okozott. Az egyik az, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyják a sebesültek és az őket kezelő orvosok előjogait, nem tesznek különbséget a békés és a harcoló népeesség között, nem tisztelik a magántulajdont. Csalódást okozott a háború, mert felrúgta a népek és államok közötti etikai kapcsolatokat. Mindezek a régmúlt lovagias háborúhoz képest riasztó fejlemények. Az állampolgárnak rá kell ébrednie, hogy az állam nem azért tiltotta számára az egyéni jogsértést, hogy ily módon megszűnhessen, hanem azért, mert állami monopóliummá tette azt. *Az állam a félretájékoztatott és így védtelenné tett polgártól teljes engedelmességet követel és elvárja, hogy a hatalom nyílt mohóságát az egyén hazaszeretete okán elfogadja* [kiemelés L. I.]. Egy másik csalódással, az egyének kultúremberhez méltatlan brutalitásával kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy nem is sülyedtek olyan mélyre, mint amitől tartottunk, hiszen soha nem is emelkedtek olyan magasra, mint ahogyan gondoltuk. ... A problémát abban látja, hogy a kultúrtársadalom a megfelelő cselekvést támogatja, anélkül azonban, hogy annak ösztönalapjaival törődne. Így az emberek megtanulnak engedelmessékedni a kultúrának, de eközben nem saját természetüket követik. „A kultúra által [a szexualitás területén kívül] gyakorolt nyomás ... karaktertorzulásokban nyilvánul meg, továbbá abban az állandó készenlétben, hogy gátolt késztetéseink a kielégülés legkisebb lehetősége esetén is áttörjenek.” (Freud, 1915/1995). Az állam szerepéről írottakból kirajzolódik Freud megdöbbenése a tekintély eróziója felett, noha a tekintély hanyatlását a századforduló bécsi értelmisége számára a napi politika eseményei, a császári tekintély külsődlegessé válása már megalapozták (Schorske, 1961/1998).

A dinasztikiák bukását követően ... csupán a képviselési (parlamentáris) kormány két-három formája és a forradalmi kalandorok között választhatunk, melyek egy kisebbség erővel gyakorolt despotizmusának vezetésével ... tömörülnek – írja Ferrero a fasiszta és a kommunista kalandorságra utalva. (Ferrero, 1926, hiv. Ferenczi László, id. mű)

Miért kerül az emberiség legnagyobb vállalkozása, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszerveződés több vonatkozásban is zsákutcába? – teszi fel a kérdést Bibó. A magyarázathoz ismét a francia forradalomig kell visszanyúlni. A forradalom vezérei a királyságot és a katolicizmust egyaránt fel akarták számolni, ezt viszont csak az alapjában királyhű és katolikus francia nép ellenében tehették. Az irreális célkitűzés által teremtett vákuumhelyzet pedig cinikus, másokat bábuszerepre kárhóztató hatalomtechnikusokat lökött a felszínre – írja Dénes Iván Zoltán (1993). A monarchikus tekintély helyét nem a szuverén nép, hanem a rá hivatkozó

zsarnokság foglalta el. Az európai politikai gondolkodásban megszületett a „hivatásos forradalmár” és a „megrögzött reakciós” steril figurája a jakobinusok ön- és ellenségsége nyomán – folytatja Dénes. A mai pszichoanalitikus ebben a jó és rossz félre történő hasítás és különféle projektív identifikációs folyamatok politikai mozgatóerővé válását láthatja meg.

A máig meglévő rossz kettősség, a forradalmár–reakciós ellentét az emberi felszabadulás ügyét áforradalmakkal és zsarnokságokkal fedte el, és a modern totális rendszerek, a náciizmus és a bolsevizmus előhírnöke lett. A tradicionális uralomról való áttérés a szabadság és demokrácia elvein alapuló társadalomszervezésre könnyen olyan pillanatnyi vákuumot teremt, amit hamar ki lehet tölteni a zsarnokság hajdani és újabb formáival. Különösen akkor, ha a társadalom alapegységeinek nem mindennapi tapasztalata az önkormányzat. Hiába nyilatkoztatják ki a szabadságjogokat, ha az nem élő napi gyakorlat – fejtegeti Dénes.

Hiába nyilatkoztatják ki a szabadságjogokat, ha az alattvalók uralkodóra és/vagy forradalomra vágnak, hiszen a „vágy Másikja, az autoritás bennünk lakozik” – így a pszichoanalitikus. Látható, hogy az emberi felszabadulás ügyét még a legfelvilágosultabb társadalomtudósok és politikusok is elképzelhetőnek tartják az ember belső változása nélkül.

Termelőerők és önmegvalósítás

Ahogy a neokonzervatív Daniel Bell a polgári társadalom és a kapitalista termelési mód kialakulásával, majd pedig jelenlegi, túlérett formájával kapcsolatban írja, a polgárság azzal forradalmasította a modern társadalmat, hogy a katonai vagy a vallási aktivitás helyett a társadalom meghatározó vonásává a gazdasági aktivitást tette. Ez együtt járt egy meghatározott kultúrával és az ahhoz tartozó karakterstruktúrákkal. A kultúrát az önmegvalósítás gondolata és az egyénnek a tradíció kötelékeiből történő kiszabadulása jellemezte, melynek során jelentőségüket veszítik a családi, a születéssel járó előjogok, az egyén azt „csinál” magából, amit akar. A karakterstruktúrában a változást az önkontroll és a kielégülés elhalasztásának normája jelenti, azaz jól meghatározott feladatok érdekében végrehajtott célszerű viselkedés (Bell, 1976/1990).

Bell szerint – írja Habermas – a modernizmus az a nagy csábító, amely a korlátlan önmegvalósítás elvét, az autentikus önmegismerés követelményét, a túlfeszített érzékenység szubjektivizmusát juttatja uralomra, s eképp felszabadítja azokat a hedonisztikus motívumokat, amelyek nem egeztethetők össze a hivatáshoz kötött élet fegyelmével, általában véve a

célracionális életvitel erkölcsi alapjaival. Max Weber is úgy látja – folytatja Habermas –, hogy olyan kultúráról van szó, melynek modernizmusa szítja az ellenségességet a gazdaság és igazgatás által racionalizált mindennapok konvencióival és erényeivel szemben (Habermas, 1990/1993). Schorske a „homo psychologicus” megjelenéséről beszél a bécsi századforduló elemzése során (Schorske, 1961/1998).

Fel kell figyelni egy ellentmondásra, amely a továbbiakban egyre nagyobb jelentőséget nyer. Az ellentmondás Bell számára a célracionális viselkedés és erkölcs, valamint az önmegvalósításban, szubjektivizmusban, hedonizmusban – és az avantgárd művészetekben – megjelenő kultúra között feszül. A protestantizmusra alapozódó aszketizmus és munkamorál mellett, amelyet Weber hangsúlyoz a kapitalizmus kialakulásával kapcsolatban, kezdetől megtalálható volt a szerzésvágy is, írja idézett művében Bell. A szerzésvágyban megjelenő mohóság, a nyugtalan fausti készítés fejeződik ki szerinte a modern gazdaságban és technológiában, melynek mottója a határtalan fejlődés, és végső célja a természet teljes átalakítása. A célracionális kalkuláció és teljesítményetika lenne tehát a képlet egyik, tradicionális oldala, ahol a hagyományos autoritás még érvényes és működőképes. A másik oldalon – a konzervatív szem számára mintegy az emberi természet „sötétebb” aspektusát megjelenítve – találjuk a szerzésvágyat, a semmilyen korlátot nem tisztelő felfedezőkedvet, technikai és tudományos előretörést, és – ami ezzel jár – a határokat folyamatosan feszegető, a tekintélyt trónjáról letaszító kísérletezést, az új formák keresését, amit legtisztább formájában a századforduló művészeti irányzatai képviselnek. A klasszikus kapitalizmusban uralkodó karaktervonalakat vizsgálva adódik számára az a feltételezés, hogy az aszketikus-célracionális oldal, amelyhez a hagyományos autoritás is kötődik, nem képes megfékezni a célracionalitásból logikusan következő, ám Bell által a szerzésvágnak tulajdonított, technológiai-tudományos fejlődést, és ezáltal annak további, mentalitásbeli és morális következményeit – végső soron a hagyományos tekintély erózióját – sem. Az ellentmondás Bell felfogásában a vágyak, a felfedezés, a hódítás, az uralom és a szerzés vágyai és a munka által megkövetelt, kikényszerített aszkezis, az ösztönkorlátozás között feszül, éppen úgy, mint a freudi kultúrafelfogásban.

A freudi örökség megosztása

A vágy Másikja (az autoritás), amely benne (a vágyakozó emberben) lakozik – ez az a témakör, amelyre Freud kultúraelméleti műveiben a hangsúly helyeződik, tehát tulajdonképpen az összeütközés eredményére, arra a

belső építményre, amely valahogyan leképezi, megörökíti az autoritással való ütközéseket. Az értelmezés valóban a kulturális jelenségek területére vezet, de ezeket a pszichoanalitikus elsősorban pszichikus lenyomatukon keresztül közelíti meg. A pszichoanalitikus helyzet, amelynek keretei között két ember, a páciens és a terapeuta rendszeresen találkoznak, nagy hatású és nagy erejű eszköznek bizonyult a belső élet megismerésében. A közvetlen személyes tapasztalat, az egzisztenciális élmény ereje és a vágy nyelvi megjelenítése, a kimondható határainak folyamatos tágítása olyan felismerésekhez vezetett, amelyek túlmutatnak a terápián. Kikezdi a felvilágosodás racionális, autonóm emberének elképzelését, és a szubjektum és kultúra közötti antagonisztikus ellentétre hívják fel a figyelmet. Rávilágítanak az emberi jelenséget mozgató erők irracionális jellegére. A pszichoanalízis kimutatja, hogy az alkalmazkodás, beilleszkedés tulajdonképpeni célja bizonytalan, azaz kimutatja az értelmes cselekvés értelmetlenségét, tehát valamennyit felfedez, visszatükröz az *objektív értelmetlenségből* [kiemelés L. I.] (Adorno, 1946/1980). Továbbá, ahogyan André Haynal írja, a freudi forradalom [azt is] felfedte, hogy az „irracionálisnak” – ahogyan már azt írók, mint Szophoklész, Shakespeare és később filozófusok, mint Schopenhauer és Nietzsche bemutatták – struktúrája van (Haynal, 1999). Az irracionális struktúráját tanulmányozva folyamatosan a külső irracionálásra, a belső fejlődés külső akadályaira bukkanunk. Itt, a külső és belső határán zajlik a pszichoanalitikus tevékenység, de a határhelyzetből fakadó nehézségek még ma is megoldásra várnak.

A pszichoanalitikus kultúraértelmezés tárgyai kezdetben a társadalmi valóság, a kultúra, ahogyan visszatükröződik, struktúráképzés útján lecsapódik az egyénben, és az egyén által létrehozott kulturális jelenségek. Ricoeur a pszichoanalitikus kultúrainterpretáció fejlődését a freudi elmélet három nagy állomásával – az első és a második topikus modellel, illetve az élet- és halálösztön általa mitologikusnak nevezett dramaturgiájával – állítja párhuzamba. A hagyományos pszichoanalitikus kultúra- és művészetértelmezés korlátjának tartja, hogy azt a műalkotásból csak annyi érdekli, amennyi a vágy ökonómiája és az ellenállás témakörébe tartozik (Ricoeur, id. mű).

A pszichoanalízis „alkalmazása” a kultúrára az első topikus modell jegyében (tudatos, tudatelőtt, tudattalan) analóg az álmok és a neurózisok értelmezésével. Az ilyen típusú kultúraértelmezés a kulturális jelenségtől, a művészi kifejezéstől igyekszik eljutni az alkotót és/vagy a művet mozgató belső hajtóerők felfedezéséhez. Ennek során részben a szerző, az alkotó tudattalanjának elemzését végzi, részben pedig a művészt a szimbólumértelmezésekkel feltárt motívumokra redukálja. A pszichoanalízis történetét

vizsgálva láthatjuk, hogy kezdeti, expanzív szakaszában a klinikai tapasztalatokra épülő pszichoanalitikus elmélet minden, az emberi jelenséggel összefüggő kérdésre igekezett választ adni, a totális magyarázat igényével lépett fel. A klinikai kiindulópont, az orvosi szemlélet és tekintélyelvűség, amely a pszichoanalízis kezdeteit meghatározta, a kulturális jelenségek vizsgálatánál sajátos *értelmezési monopólium* igényében jelentkezett, amely egyszerre volt naiv és arrogáns. Abban viszont a kor tudományfelfogásának ismeretelméleti korlátai mutatkoznak meg, ahogyan a pszichoanalitikus módszerrel szerzett felfedezések folyamatosan szétfeszítik az objektív, természettudományos megközelítés kereteit. Fejlődése során maga a módszer is állandóan túllép azokon a szikár és hűvös orvostudományi metaforákon, amelyekkel Freud jellemzi az analitikus tevékenységét.

A pszichoanalitikus kultúrinterpretáció kritikai jellege abból fakad, hogy a lelki élet természettudományos igényű vizsgálata újra és újra egy „rosszul” működő, az egyént traumatizáló társadalom leleplezéséhez jut el, amelynek leírására azonban kénytelen a pszichés „apparátus” terminusait felhasználni – miközben metaforáit a háborús témákkal foglalkozó napisajtóból (is) meríti. Nagy feszültségű és következményekkel terhes ellentmondásról van szó, aminek következtében a klinikumból származó pszichoanalitikus fogalmak olyan jelentéstartalommal rendelkeznek, amelynek kiaknázása még ma sem fejeződött be. Másrészt a pszichoanalitikus módszer és eszközök belső feszültsége később egy sajátos megosztottsághoz vezetett.

Úgy tűnik, a pszichoanalízisben rejlő feltáró erő és társadalomkritikai potenciál iránt elsősorban az „akadémiai pszichoanalízis” (Erős, 1999) mutatkozik fogékonyak, a pszichoanalitikus klinikum pedig medikalizálódik. Ez utóbbi háttérben az az ellentmondásos humanizálódási folyamat áll, amelyet Foucault az emberi szenvedés medikalizálásának nevez (idézi: Lorenzer, 1986). Az emberi problémákat, amelyek gyakran társadalmi igazságtalanságokból, embertelen ideológiák és gazdasági-politikai kényszerűségek személyes lecsapódásából erednek, betegségeként fogalmazzuk meg. Ezt a folyamatot az orvosi, szakértői hatalom növekedése kíséri és a betegség természettudományos felfogásával jellemezhető. A szakértői hatalom pedig összefonódik a gazdasági-politikai hatalommal, és annak mindenkori érdekeit közérdeknek álcázva szolgálja (Illich, 1976). Amennyiben a leleplező, demisztifikáló tendenciájú pszichoanalízis (Ricoeur, id. mű) önmagát tévesen természettudományként határozza meg (Habermas, 1972), annyiban lemond az érdemi társadalomkritikáról, a freudi örökség egyik meghatározó részéről, miközben tudományos státusa – éppen kritikai potenciálja, a „freudi tövis” miatt – mégis bizonytalan marad.

A freudi örökség két részre válik. Az irodalomtudományi és filozófiai munkák, továbbá a „cultural studies” néven összefoglalható társadalomkritikai tanulmányok nagyon nagy mértékben járulnak hozzá a pszichoanalitikus felismerések kultúrakritikai alkalmazásához, a pszichoanalitikus „zsargon” közkeletűvé válásához. Sikeresen kapcsolják össze a különféle pszichoanalitikus elméleteket a társadalomtudományok, a kulturális antropológia, a szociológia stb. empirikus és elméleti ismeretanyagával. Mindez talán a pszichoanalízis húszas-harmincas évekbeli kulturális térhódításának folytatása egészen más körülmények között. Ugyanakkor azonban az akadémiai pszichoanalízis tárgyát túlnyomórészt azok a szövegek alkotják, amelyeket a klinikumban dolgozó analitikusok írtak, illetve ezeket a szövegeket használják fel más, nem analitikus szövegek és kulturális jelenségek értelmezési keretüül. Általános tendencia továbbá a pszichoanalízist Freud és Lacan, valamint az őket elemző szerzők írásaira szűkíteni. Az akadémikus megközelítés hátránya, hogy *elszakad a konkrét szubjektum konkrét pszichoszomatikus folyamataiban megtestesülő társadalmiságtól*, pontosabban ennek tapasztalati megismerésétől. A kultúra beíródik a szubjektumba, mondják. Kielezve az örökség kettéválását azt mondhatjuk, hogy *az akadémikus tudja, hogy mi az, ami beíródik, de nem tudja, hogyan. A klinikus nem tudja (vagy nem akarja tudni), hogy mi íródik be, de tudja, hová és hogyan.*

Az értelem diktatúrája

A kultúrába való betagoledást, a szocializáció folyamatát a pszichoanalitikus tapasztalat alapján eleve konfliktusokkal terheltnek, ellentmondásosnak látjuk. Vágy és hatalom összeütközésének egy kulturálisan és pszichikusan rögzített kimenetelét írja le Freud a felettes-én fogalmával 1923-ban. Korábban – mint erre Nyíri hívja fel a figyelmet – az álom torzító hatásával kapcsolatban Freud a lélek belső életének jelenségeihez a társadalom életéből vesz párhuzamot. „Hol találjuk a társadalmi életben a lelki folyamat ilyen elferdítését? Csakis ott, ahol két olyan személyről van szó, akik közül az egyik bizonyos hatalommal rendelkezik és a másiknak e hatalom miatt reá tekintettel kell lennie. Ez a másik személy azután eltorzítja a lelki aktusait, vagy úgy is mondhatjuk, hogy alakoskodik...” (Nyíri, 1980). Ugyancsak vágy és hatalom ellentétét tükrözi a hisztéria, amelyért a represszív kulturális szexuálmorál felelős. A társadalmi őszintétlenségek és tilalmak, valamint a pszichés építkezés összefüggését találjuk meg a felettes-énben, kibővítve a kulturális tradíciók és ideálok továbbadásának pozitív funkcióival.

A kultúra fennmaradása érdekében megtanuljuk korlátozni vágyainkat, és ez a tanulási folyamat rendkívül viszontagságos is lehet. Az örök konfliktus egyén és társadalom, ösztönkésztetések és civilizáció, öröme és realitáselv között a freudi modellben a polgári család színterében, az *ödipális háromszög* keretében artikulálódik. A realitáselvet, amely tartalmazza a civilizáció által kikényszerített lemondásokat is, és amely így összeszövődik a hatalommal, az apa képviseli. A konfliktus produktív megoldása belső építkezés a gyerekekben, aki szüleire irányuló, tiltott vágyait feladva azonosul a szülői követelményekkel és tiltásokkal. Az így kialakuló pszichikus instancia a felettes-én, melynek funkciói a lelkiismeret, az önmegfigyelés és az ideálképzés. A felettes-én keletkezése a kultúra csírája, Freud ebben látja a vallás, a morál és a szociális érzékenység eredetét. A felettes-én kialakulása során a gyerek nem a szülőök egész személyével, hanem a szülői felettes-énnel azonosul, így válik a felettes-én az értékek, tradíciók hordozójává. A felettes-én az a hely, ahol a társadalom, a kultúra behatol tudattalanunkba és befolyásolja működését – írja Marcus (1987). Ez a struktúra azonban igen rugalmatlan, tartalmait generációkon át őrzi: „...a múlt, a faj és a nép tradíciói a felettes-én ideológiáiban élnek tovább, amely csak lassan enged a jelen befolyásainak, a változásoknak...” (Freud, 1923/1991). A stabil felettes-én, a Riesman-féle „belülről irányított típus” belső irányítúje (Riesman, 1961) azonban egy adott történetikulturális korszak jellegzetes pszichikus képződménye: „A Freud által észlelt és teoretikusan konstruált pszichikus instanciák elrendeződése a késő viktoriánus polgári kultúra karakterbeli mélystruktúráinak feleltek meg, azt fejezték ki, éppen annak hanyatlása pillanatában” (Marcus, id. mű). A stabilitás egy korábban még stabil társadalmi berendezkedés intrapszichés lecsapódása. A freudi szcenárióban a gyereket körülvevő figurák, tekintélyszemélyek, autoritások és intézmények relatíve stabil elrendezést alkottak, szerepük a kultúra közvetítésében jól meghatározott, továbbá az általuk közvetített kultúra is – az éppen letűnőben lévő kor, a monarchikus hatalom korának „nagy narratíváit” még ápolva – viszonylag koherens volt.

Freud az öröme és a realitáselv ütközését, az ember és az általa létrehozott civilizáció kibékíthetetlennek látszó ellentétét hangsúlyozza, drámai képet festve az emberi jelenségről (Freud, 1930/1993). A szubjektum vágyai, ösztöntörekvései és a kultúra közötti, antagonisztikus és örök konfliktus gondolata az utódokat mai napig próbára teszi. A kényszerítő hatalom belsővé válása ambivalens, nagy feszültséget hordozó pszichés struktúrákat hoz létre. A feloldatlan ellentmondások, melyek háttérben a történelmileg megoldatlan társadalmi antagonizmusok állnak, ezekben a pszichés struktúrákban élnek tovább.

A kultúra irracionális, az „objektív értelmetlenség” (Adorno) és a szubjektum irracionális kölcsönhatásban állnak, de Freud végső elemzésben az egyén vágykielégülésre való törekvésével, a kultúra által kikényszerített lemondásokkal és a destrukciós ösztönnel magyarázza a kiábrándító társadalmi-politikai jelenségeket. Megoldást szerinte az értelem diktatúrája hozhat. Az emberek túlnyomó többségének vezetőre van szüksége – írja –, aki számukra döntéseket hoz, amelyeknek feltétel nélkül alávetik magukat. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy fontos lenne önállóan gondolkodó, nem megfélemlíthető, az igazságért harcba szálló emberek felső rétegére, akik az önállóan tömegeket irányítanak. (A monarchikus uralkodó helyett megjelenik az értelmiségi mint politikai elit.) Ennek azonban az államhatalom túlkapasai és az egyház gondolkodási tilalma nem kedvez. Az ideális állapot az értelem diktatúrájának alávetett ösztönéletű emberek közössége lenne, ezt azonban utópisztikus reménykedésnek tartja (Freud, 1933/1974). Az értelem diktatúrájának gondolatában tovább él az a felfogás, hogy az emberek irányítása, sőt saját magunk irányítása is csak hatalmi eszközökkel lehetséges, valamilyen diktatúrára mégis csak szükség van.

Freud a háború elkerülésének lehetőségéről Einsteinnel levelezve röviden összefoglalja a halálösztönnel kapcsolatos nézeteit, majd azt írja: „A halálösztön azáltal válik destrukciós ösztönné, hogy különböző szervek segítségével kifelé, az objektok felé fordul. Azt mondhatjuk, az élőlény azáltal védi meg saját életét, hogy másokét elpusztítja.” (Freud, 1933/1974). Ez a megfogalmazás tulajdonképpen a valós vagy képzelte fenyegetettség, a megtámadottság helyzetének leszűkítő perspektíváját mutatja be, a dolgok olyan beállítását, ahol az ellenség elpusztítása látszik a túlélést egyedül biztosító lehetőségnek. A modern korban a háborús propaganda gyakran használja ki ezt a tudatszűkítő beállítást.

Ide kívánczik Bibó egy gondolata:

„Az ember azáltal, hogy tudatára jut saját halálra kitettségének, olyan félelemmel telik el, amit különböző, halált el nem hárító és mégis a halál felett való diadalmaskodás illúzióját keltő pótszerekkel tud csak legyőzni; ilyen mindenekelőtt a más ember élete-halála feletti hatalom és az ennek érdekében a másik emberrel folytatott élethalálharc” (Bibó, 1971–72/1986).

A trauma, mint modell

A pszichoanalitikus elmélet mindig a terápiás praxissal szoros kapcsolatban formálódott, és a gyakorlati pszichoanalitikus munka mindig előbbre tart, mint az elmélet. A klinikumban a szenvedő – és másoknak is szen-

vedést okozó – emberrel találkozunk. Ezekből a történetekből és meghallgatásuk során szerzett személyes élményeinkből egyre több és egyre finomabb felbontású képet kapunk arról, hogy pácienseink szenvedéseit milyen személyes tapasztalatok alapozzák meg és tartják fenn. A szenvedéshez vezető tapasztalatokat, egyén és kultúra, vágy és hatalom összeütközéseit, amelyek végigkísérik a szocializáció folyamatát, a trauma fogalmában tudjuk megragadni.

A történelmi események, a világháborúk, a haláltáborok és etnikai tisztogatások szörnyűségei állandóan szembesítenek azzal a kérdéssel, hogyan lesz ilyen az ember? A háborúban cselekvő emberek többsége saját kultúrájában normálisnak mondható szocializáció során vált felnőtté. Átlagos körülmények között élve általában sem a politikus, sem a leendő katona nem kelti szörnyeteg benyomását. Megdöbbenő viselkedésüket háborús körülmények között az adott ország, vagy akár egy modern nemzetközi közösség politikai-ideológiai diskurzusa, közérdekűnek feltüntetett gazdasági és geopolitikai érdekek védelme és gyakran vallási tekintélyek legitimálják. A háborús cselekmények, bármennyire nehéz is elfogadni, nem a kultúrán kívül, hanem abba beágyazva, annak részeként történnek. Ennek megértéséhez nem elég az emberben rejlő alapvető destruktivitás feltételezése. Valaminek történnie kell az egyéni lelki fejlődés és a különböző kultúrákra jellemző csoporttapasztalatok során, amely alkalmassá teszi a szubjektumot arra, hogy személyes kapcsolataiban, vagy idegenekkel agresszív, brutális legyen, és képes legyen az ilyen magatartást igénylő, támogató ideológiákkal azonosulni, azokat kiszolgálni. Másrészt lennie kell olyan társadalmi-kulturális közegnek, olyan gazdasági-politikai érdekeknek, amelyeknek szüksége van ezekre a szubjektumokra.

Trauma és karakter

A trauma pszichoanalitikus fogalmának mindig erős morális és kritikai töltete volt, hiszen a traumatizáló viszonyok és személyek alapvető humánus értékeinkkel ellenkező módon működnek. A „rossz” társadalom viszonyai között traumatizált individuum ebben a diskurzusban áldozatként jelenik meg. A trauma hatásának vizsgálatakor az egyik kulcsszó a karakter lehet.

Wilhelm Reich a karaktert egy adott korszak megmerevedett szociológiai folyamatának, *megfagyott történelemnek* látja (Reich, 1933). Fromm szintén jelentősnek tartja a pszichoanalitikus karaktertant, mert kiindulópontja lehet egy olyan szociálpszichológiának, amely kimutatja, hogy az adott

társadalomra jellemző karaktervonásokat az adott társadalom sajátosságai alakítják ki. A karakterfejlődést pedig elsősorban a család határozza meg (Fromm, 1932, idézi Jacoby, 1975). Fromm felfogásában a család a társadalom szocializációs ügynöksége, amelynek legfontosabb társadalmi feladata a társadalmilag kívánatos lelki struktúrák termelése (Fromm, idézi Jacoby, 1975). Reich és Fromm írásaiban a család a polgári társadalom speciális nevelő eszköze, amely közvetíti a polgári társadalom gazdasági struktúrája és ideológiai felépítménye között (Jacoby, 1975). A közvetítés mikéntje azonban talányos marad.

A totalitárius rendszerek árnyékában a korszak kérdése: hogyan reprodukálódnak az ideológiák, azaz hogyan válnak az egyének mindennapi életévé, mindennapi magatartásává? Hogyan válik az ideológia gyakorlati erőszakká? Hogyan lesz a hangszórókkal felerősített politikusi üvöltözésből magatartást és identitást formáló erő? A kérdések mára sem veszítették el aktualitásukat, a harmincas évek politizáló pszichoanalitikusainak válasza a maguk nehézségeivel, a pszichológiai vagy szociológiai redukcionizmus zsákutcaival együtt ma is izgalmasak. A gazdasági-társadalmi viszonyok és a szubjektum kapcsolatáról Reich például így ír:

„...az egyéneknél lehangonyozott és folyamatosan újratermelt társadalmi morál visszahat a gazdasági alapra: a kizsákmányolt igenli azt a gazdasági rendet, amely biztosítja kizsákmányolását, a szexuálisan elnyomott igenli a kielégülést korlátozó, megbetegítő szexuális rendet és a szükségleteinek jobban megfelelő berendezkedést elutasítja. Így teljesíti szociológiai-gazdasági funkcióját a morál” (Reich, 1933).

Türelmetlen és leegyszerűsítő megfogalmazás, amely visszalépés a freudi felettes-én finomabb differenciáltságához képest. Megjelenik benne azonban az egyén sajátos kiszolgáltatottsága a társadalmi viszonyoknak és ideológiának, az önkéntes, automatikus alárendelődés motívuma, amely a modern társadalomban élő szubjektum jellegzetes létformája lesz.

Reich elmélete később, mint Erős írja, „morálbiológiai messianizmusba” torkollott (Erős, 1986), azonban, és ez nagyon lényeges, ennek előtte az általa kialakított karakteranalízis technikájában, a klinikai praxisban olyan előremutató elemek jelennek meg, amelyek segítségével közelebb juthatunk az egyéni, intrapszichés fejlődés és a társadalmi hatások összekapcsolásához.

Reich a „karakterelhárításokra”, a „karakterpáncélra” olyan pszichoanalitikus eseteknél bukkan rá, akik nem tudják követni a pszichoanalitikus alapszabályt, a szabad asszociáció kívánalmát, betegségbelátásuk hiányzik. A lényeges információkat nem az általuk elmondottak tartalma, hanem az elmon-

dás mikéntje hordozza. Állandósult magatartásformák, az emberi kapcsolatok és életmód sajátosságai, a járás, mimika, az udvariasság, a fennhéjázás vagy alárendelődés mikéntjei jellemzőek rájuk. Mindezeket a páciensek nem érzik problematikusnak, hiszen „ez az ő személyiségük”, ők „ilyenek”, „ilyen a jellemük”. Az analitikus figyelme a tartalmi elemekről a formákra kell irányuljon, a páciens egész viselkedését be kell vonni az értelmezés körébe.

A terápiás helyzet egésze felé kiterjesztett figyelem, a nem szóbeli elemek, az egész helyzet atmoszférájának jelentőségét korábban már Ferenczi is hangsúlyozza súlyosan traumatizált páciensek kezelésével kapcsolatban (Ferenczi Sándor, 1913/1982). A kezelési technika kérdésében azonban másfelé halad, mint Reich: a páciens traumáit okozó korai hiányok pótlásával kísérletezik, csakúgy mint később Bálint (Bálint, 1933/1993).

Reich egyik technikai megfontolása érdekes számunkra: a karakteranalízis során igyekszünk a fő ellenállást jelentő karaktervonást a személyiség egészéből kiemelni, körülhatárolni, igyekszünk a páciens érdeklődését ezen vonása iránt felkelteni egészen addig, amíg a páciens képes saját karaktervonását bizonyos távolságból látni, képes egy személyes tulajdonságát tünetként felfogni. A távolságteremtés és elidegenítés során, türelmes pszichoanalitikus munka eredményeként az áttételben leplezetlenül megjelennek azok az ösztönkésztetések, amelyekből a karakterellenállás származik (Reich, id. mű). A leírt terápiás folyamat lényegében diskurzusba vonja, a beszélgetés tárgyává teszi a helyzet, a páciens magatartásának, habitusának addig magától értetődő, nem tematizálható elemeit, továbbá – a pszichoanalitikus felfogásnak megfelelően – az így szóba hozott elemeket összefüggésbe hozza a páciens élettörténetével, vágyai és a szülői autoritás közötti összeütközések traumatikus történetével. A karaktervonásoknak a páciens lelki ökonómiájában és a konkrét élethelyzetek „túlélésében” egyaránt fontos szerepük volt, és ez reprodukálható az áttételi helyzetben. Ez a munkamód kritikus, leleplező, amennyiben a karakteranalízis technikája a viselkedésre, az életformára, a habitusra irányítja a figyelmet és ezekben a látszólag problémamentes, társadalmilag elfogadott, hétköznapi dolgokban felfedezi az egyén élettörténetileg kialakult védekezéseit, a korábbi traumatizáció megmerevedett lenyomatait.

A természettudományos Prokrusztész-ágy és az aktuálpolitika által deformált marxizáló megközelítés következtében Reich kritikája azonban a konkrét társadalmi-gazdasági hatások és a konkrét, egyéni testi és lelki reakciók összefüggései felől a biologisztikus általánosság, a biológiai energiák és a társadalmi viszonyok általánossága közötti elvont antagonizmus felé mozdul el.

A karaktervonások beágyazottsága a személyiségbe és a hétköznapi társas létbe olyan kiindulópont, amelyhez a pszichoanalitikus kultúrákritika vissza kell térjen, hiszen a különböző karakterek különféle funkciókra teszik alkalmassá a szubjektumokat, és karakterben lecsapódó traumatizációt a társadalom sokféleképpen aknázza ki. A karakter sajátos „realitása”, „természetessége”, reflektálatlan, automatikus működése és terápiás megközelítésének nehézségei arra utalnak, hogy itt a társas hatások, a traumatizáció a szimbolikus feldolgozást kikerülve, elmulasztva vezet struktúráképződéshez. Ez a kultúra „beiródásának” sajátos módja, ahol a hatalommal történt ütközések nem az elfojtás felé vezetnek, hanem feldolgozatlan, nem verbális lenyomatok képződnek. A problémakör feltárását jóval később az anya–csecsemő megfigyelések és az attachment kutatások teszik majd lehetővé.

Ezek nyomán a másik személlyel való együttlétre vonatkozó „implicit kapcsolati tudásról” beszélünk. Ez az együttlétek mikéntjére vonatkozik és a procedurális emlékezetben rögzül, nem szimbolizált, de nem is tartozik feltétlenül a dinamikus elfojtás tudattalanjához (Stern, 1998). Megértéséhez a terápiás helyzet egészének, az együttlét ritmusának, koreográfiájának, a „szavak mögötti zenének” (Schore, 1994) a felismerésén át vezet az út.

A korai kapcsolat létrehozása kölcsönös, de semmiképpen nem egyenrangú viszonyt jelent. Az itt lezajló konfliktusok, ha az általuk okozott izgalom vagy elhanyagolás traumatikus mértékű, jelentősen hozzájárulnak a karakterképződéshez, de nem magyarázhatók az ödipális modellben. A család fentiekben még elnagyoltan megfogalmazott ideológiaközvetítő működése közelebről és konkrétan lesz vizsgálható az új ismeretanyag birtokában.

A karaktervonások merevsége lényegében a viselkedések sztereotip jellegében mutatkozik meg. Ez az egyént körül vevő személyekhez és dolgokhoz fűződő viszony sztereotípiáit feltételezi, az emberek és tárgyak, továbbá a kulturális jelenségek sajátos igénybe vételét, használatát jelenti. Itt a kultúrákritika számára ismét egy fontos kapcsolódási pont adódik, amelyre az identitásprotézis tárgyalásakor visszatérünk.

Trauma és korai fejlődés

Az egyéni szenvedést okozó hatalmi és függőségi viszonyok, illetve azok pszichés leképeződésének vizsgálata a pszichoanalitikus munka lényegi része. Az áttétel jelenségének megértése a páciens meghatározó függőségei-

nek kibomlását és következményeinek enyhítését teszi lehetővé. Erős hangsúlyt kap a (szülői) hatalom szerepe a traumaelméletben, különösen Ferenczinél. *A viszontátvitel vizsgálata feltárja az „objektív” valóság társas konstrukcióját és a szubjektum kiszolgáltatottságát a másik szubjektum belső folyamatainak, ezáltal fényt vet a hatalmi-függőségi viszonyok tudattalan reprodukciójára is.* A korai lelki fejlődés vizsgálata megvilágítja a kiszolgáltatottság elemi formáinak és az interszubsztivitás kezdeteinek egybeesését és ezzel számos magyarázati, preventív és terápiás lehetőséget kínál a destruktivitás későbbi kialakulásával kapcsolatban.

Ferenczi nyomán Bálint Mihály foglalja össze és fejleszti tovább a pszichoanalitikus traumatant. Nézetei szerint a lényeges traumákat a gyermekkorban szenvedjük el. A trauma okozói szülők vagy más tekintélyszemélyek, akikhez a gyereket intenzív függőségi- és szeretetkapcsolatok fűzik. A trauma három fázisban jön létre. A felnőttözhöz bizalmi és függőségi kapcsolat fűzi a gyereket, majd a felnőtt váratlanul vagy ismételtelen valami ijesztő, fájdalmas vagy a gyereket túlzgató dolgot tesz. A gyerek fogékony a felnőtt szükségletére vagy fájdalmára, amely a cselekedetet motiválja, és igyekszik felvidítani. Ez a kölcsönös csábítás szenvedélyes cselekedetekhez vagy elutasításhoz vezet. A gyerek ezután nem enged, igyekszik elérni, hogy a játék folytatódjon vagy az elutasítás megszűnjön, ennek során azonban a felnőtt részéről további elutasításba vagy a történetek tagadásába ütközik (hiv. Dupont, 1998/1999). Mindennek terápiás technikai konzekvenciái is vannak, amelyekre itt nem térhetünk ki.

Témánk szempontjából lényeges, hogy a primer kapcsolatokban elszenvedett rossz bánásmód és visszaélések a figyelem fókuszába állítják azokat a személyes és társadalmi-gazdasági és kulturális hatásokat, amelyek nyomán a szülők és más felnőttek kényszerűen vagy önként traumaokozóvá válhatnak.

A pszichoanalitikus terápiák lehetővé teszik, hogy a szubjektum kialakulását, változását folyamatában, tudatos és tudattalan dimenziójában egyaránt láthassuk. Rendszeresen tapasztaljuk, hogy ezek a terápiák esélyt adnak arra, hogy a szubjektum torzulásait előidéző traumák kényszerű ismétlődése, a destruktivitás újratermelése alól az egyén és közvetlen kapcsolatai felszabaduljanak. Ezek a tapasztalatok ráirányítják a figyelmet a szubjektum „termelésére”, azokra a folyamatokra, melyek során a kultúra a korai gondoskodás, a család, majd a kortárs csoport és a másodlagos szocializáció intézményrendszereinek közvetítésével kiformalja a személyiséget.

Az egyéni lélektani folyamatok és a társadalmi-gazdasági jelenségek, valamint a kultúra vizsgálata között látszólag nagy a távolság, azonban megfelelő közvetítő fogalmak és szempontok segítenek csökkenteni ezt. Ilyen

szempontokat kínál az a megközelítés, amelyet Görlich fejt ki „A freudi tövis” című írásában. Szerinte a pszichoanalitikus kritika ereje abban rejlik, hogy a konkrét egyént, a szubjektumot a társadalmi folyamatok termékének tekinti, így a szubjektum károsodását, traumatizáltságát is társadalmi viszonyok hatásaként láthatjuk. A károsodás korai traumák formájában a személyiség mélystruktúráiba hatol. Görlich itt lényegében – Lorenzer nyomán – az egyéni tudattalan társadalmi „előállítását” mellett érvel. A fő kérdés Görlich szerint: *hogyan válik a „rossz” társadalom az ember egyéni természetévé?* (Görlich, 1980). A kérdés némileg egyoldalú, mert az egyént csak a társadalmi viszonyok áldozatának pozíciójában közelíti meg, és nem foglalkozik a szubjektummal, mint aki egyben a társadalmi viszonyok létrehozója is. A Görlich által felvetett kérdést két további kérdéssel kiegészítve azonban a pszichoanalitikus kultúrakritika számára megfelelő kiindulópontot találunk. Az egyik kérdés így hangozhat: *hogyan járul hozzá az ember egyéni természetével a „rossz” – vagy akár a „jó” – társadalom létrehozásához?* A másik kérdés: *milyen közvetítéssel és milyen terekben zajlik a szubjektum és társadalom egymásra hatása?* Ezek a pszichoanalitikus munka számára is alapvető kérdések: hogyan lesz a külső valóság belsővé, illetve hogyan válik a belsővé tett valóság újra külsővé? Ezekre a pszichoanalitikus kultúrakritika számára jelentős kérdésekre a korai fejlődés pszichoanalitikus vizsgálata során kapunk újabb válaszokat. A Ferenczi, Bálint, Mahler, Klein, Winnicott és mások nevével jelezhető munkák elvezetnek a szubjektum kialakulásában, traumatizációjában és a kulturális hatás közvetítésében fontos szerepet játszó, az ödipális háromszöget megelőző, az anya–gyermek–átmeneti tárgy által meghatározott háromszög és sajátos tér szerepének felismeréséhez.

A traumatizáció összefügg a szubjektum passzivitásával, mozgásterének hatalmi viszonyok miatti beszűkülésével vagy éppen hiányával. A pszichoanalitikus kultúrakritikának meg kell vizsgálnia, hogy ezek az elgondolások hogyan bonthatók le a szubjektivitást ténylegesen kialakító interakciók sorozatára, amelyeket a pszichoanalitikus módszerrel feltárható tudattalan dinamikában és az egymásra hatás tárgykapcsolati megközelítésében ragadhatunk meg.

A Winnicott-féle *potenciális tér* (Winnicott, 1971/1999) a belső, pszichikus realitás és a külső világ realitása közötti harmadik terület fontossága témánk szempontjából az, hogy ebben a megközelítésben lehetséges a korai szocializációs praxis olyan pszichoanalitikus leírása, amelyben a külvilág és a szubjektum találkozása kölcsönös egymásra hatásukban, interszubjektivitásukban fogalmazható meg. Ezt a gondolatmenetet és a pszichoanalitikus

tapasztalatot felhasználva a szubjektum „termelését” úgy tudjuk vizsgálni, hogy annak minden pillanatában egyszerre láthatjuk a szubjektum addigi története – elsősorban korai fejlődése – által meghatározott belső, „szubjektív objektumokat” és a kultúra által meghatározott helyzeteket, tárgyakat, személyeket, egyszóval a külső, „objektív objektumokat”. Ilyen megközelítésben a korábbi felfogások egyoldalúsága, a szubjektum passzivitásának feltételezése elkerülhető. A pszichoanalitikus helyzetben a szubjektumot formáló és deformáló hatások a belső és a külső objektumok közötti, itt és most zajló élénk kölcsönhatások történeteként ragadhatók meg. Így a kultúra el-sajátítása a szubjektum aktív, kreatív tevékenysége – hermészi gesztusa – (Kerényi, 1944/1988, hiv. Lust, 1996/1998) is lehet, vagy a terápiás kapcsolatban azzá válhat. Az átmeneti jelenségek tere, a potenciális tér az összekötő kapocs a külső, társadalmi valóság és a szubjektum mindenkor belső valósága között. Ugyanakkor megléte, a létrehozására való képesség, vagy annak hiánya – a potenciális tér patológiája –, mind egyének, mind pedig kisebb és nagyobb csoportok vonatkozásában a pszichoanalitikus folyamatban közvetlenül tanulmányozható. Ennek a térnek különös tulajdonsága, hogy rendkívül érzékeny a hatalom megnyilvánulásaira. Létrejöttéhez bizonyos mértékű hatalomra van szükség (Lust, 1991), de a hatalom nem megfelelő használata szűkíti vagy akár meg is szüntetheti a potenciális teret.

A hatalom és a potenciális tér viszonyát szem előtt tartva lehetségesé válik, hogy egyén és kultúra konfliktusát ne csupán az elfojtás, vagy az agresszonnal való azonosítás vonatkozásában vizsgáljuk. Ezáltal eredményesebben kereshetjük a magyarázatot az úgynevezett primitív patológiák által jellemzett kórképek mindennaposá válására és a destruktivitás transzgenerációs továbbadására is. Mielőtt azonban tovább mennénk, ismét szükséges kitérőt tennünk annak érdekében, hogy megvilágítsuk a hatalom szerepének ellentmondásos alakulását az ezredforduló kultúrájában.

Tekintély és koherencia

A tekintély eróziójának folyamatát párhuzamos történelmi-politikai, művészettörténeti, tudományos és lélektani változások történeteként kell megközelíteni. Ehhez megfelelő nyelvezetet és fogalmi keretet találunk a narratív megközelítésben.

Végül leegyszerűsítve a „posztmodern” a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg – írja Lyotard, majd arról értekezik, hogy az irodalmi elbeszélésekből eltűnnek a nagy hősök és a nagy célok (Lyotard, 1979, 1993). A „nagy elbeszélések” vallási, erkölcsi, történel-

mi és tudományos elbeszélések a szellem és az emberiség fejlődéséről, az isteni terv kibontakozásáról. Mivel egy korszak átfogó, uralkodó világlátását, ideológiáját képviselik, kötődnek a tekintély és a hatalom hagyományos formáihoz. A „nagy elbeszélések”, a hagyományos narrativitás állandó elemei voltak a Hős, valamilyen Cél, a Terv és a tradicionális történet szerkezeti sémák. Ennek alapmintája az emberi történelemnek, mint az isteni tervnek a kibontakozása, a *Civitas Dei* eljövételének folyamata. Az elbeszélés, a narratíva mindig valamilyen szervezett, rendezett, koherens képet mutat a világról. Ebben a képben mindig megnyilvánul valamilyen rejtett világnézet. A narratíva nemcsak beszámoló valamiről, hanem perspektívát ad, lehetővé teszi, hogy értelmet adjunk annak, ami velünk történik (Pléh, 1997). A narratív koherencia, az állandó szerkezeti elemek, amelyek „összetartják” az elbeszélést, képviselik az uralkodó valóság látást. Ebbe beleértjük a kauzalitás törvényeit, a szándéktulajdonítást – az egész „hétköznapi pszichológiát” –, továbbá az elhárításoknak és tudattalan pszichés munkamódoknak az adott korszakban éppen szokásos készletét, tehát a percepciónak, a gondolkodásnak és az érzelmi reagálásnak a korszakra jellemző stabil kereteit. Egy adott korszak „nagy elbeszéléseivel” történő ismétlődő találkozások, mint a szocializáció eszközei, erőteljesen hozzájárulnak egy adott látásmód legitimációjához és evidenciájához. Ennek a narratívák által létrehozott és fenntartott világlátásnak a központi szervező elve mindig valamilyen autoritás, világi vagy isteni hatalom. A világban uralkodó rend és az elbeszélések – az elbeszélhető világ – rendje, koherenciája között ez a hatalom teremtette meg a kötelező kapcsolatot, többek között azzal, hogy a mondható, tanítható és tanulható történetek körét az erkölcs, a stílus, a jó ízlés nevében meghatározta. A „nagy elbeszéléseknek” emiatt jelentős legitimációs ereje volt, amely lehetővé tette, hogy a hétköznapi gyakorlat szintjén is általánosan elfogadott nézetek, hiedelmek és értékek irányítsák a társadalmi szereplőket, a közgondolkodást.

Felszabadulás és fragmentáció

A „nagy elbeszélések” széttöredezését, mentalitás- és lojalitásszervező erejének folyamatos csökkenését történelmileg a monarchikus-feudális hatalom összeomlása alapozta meg, és a folyamat kapitalizmus fejlődésével, a nemzetállamok létrejöttével és a hatalom új formáinak kialakulásával párhuzamosan haladt előre.

A tudománynak, az erkölcsnek és a művészetnek a nyugati racionalizmusra jellemző elkülönülése, autonómmá válása kiszakítja őket a hétköz-

napi praxis számára magától értetődő tradícióból (Habermas, 1990/1993). Az önállóság a saját tudásvilág, a saját beszédmódok és elbeszélések kialakulását jelenti, ami a beszédmódok, a „nagy elbeszélések” pluralizálódásához vezet. A kapitalizmus korszakának tudományos-technikai fejlődése támogatja az önmegvalósítás modern projektjét. Ezáltal egyre nagyobb teret nyit az egyéni tapasztalatnak és az egyéni látás- és beszédmódoknak, ami az életformák, a világnézetek és értékek sokféleségéhez vezet. Ezt a sokszorosán tagolt teret már nem egyesíti egy központi – isteni – tekintet, vagy az isteni uralkodó tekintete és egyedül nem egyesítheti semmilyen „nagy elbeszélés” sem. Az orwelli „nagy testvér” pillantása, a totális diktatúra kulturális egyenirányító törekvése későbbi fejlemény.

A századforduló táján keletkező legitimációs vákuumot jelzik azok a művészeti megnyilvánulások, amelyek a fragmentációt, a központi vezérlő motívumok hiányát, az intencionalitás elvesztését, a szereplők, majd később a szerző identitásának elvesztését ábrázolják. Ezt a Kafka, Joyce, Proust, Musil, majd később a francia Új Regény irányzatával illusztrálható folyamatot Pléh a narratív koherencia válságának nevezi, és párhuzamba állítja egy másik fontos jelenséggel, a Szelf, az Én koherenciájának válságával (Pléh, 1997).

Az író, a festő felszabadul az ábrázolás és elbeszélés nagy hagyományai alól. A módszerek önmaguk felé fordulnak, saját, belső fejlődésük, logikájuk kerül előtérbe. Eluralkodik az „ábrázolás valósága”, fokozatosan háttérbe szorul az „ábrázolt” jelentősége. Később Lacannál a jelölő önállósodásával és a jelölt elérhetetlenségével jellemzett folyamatban ismerhetünk rá a nagy elbeszélések térvesztésére. Az egységes, integrált, autonóm Ego vagy Szelf szintén megkérdőjeleződik. Az új művek egy bizonytalan helyzetű, töredezett szubjektumot tükröznek vissza, a látásmód és a zenei világ megszokott alakzatai, harmóniai felbomlanak, a tradíciókban adott Tervek és világmagyarázatok elvesztik irányító hatásukat.

A mutáns autoritás. Kísérletek a tekintély és a koherencia rekonstrukciójára

A két világháború, a hatalmas ipari-technikai fejlődés szükségessé tette a civil populáció és az egész társadalom folyamatos felügyeletét. Mind a nemzetállam, mind pedig a kapitalista intézményrendszer fennmaradása a bürokratikus felügyelettől függ. Mindez a hatalom gyakorlásában jelentős változásokat hozott, így pl. a személyes kontroll személytelen, formális-jogi szabályozássá válik. Az uralkodói hatalom átadja helyét a felügyeleti ha-

talomnak. A nagyarányú változások során kialakult a szabadságjogok egyetemes nyugati technikája, amiről Bibó így ír: „...a parlamentarizmus, többpártrendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikeresebb társadalomszervezési teljesítménye...” (Bibó, 1971–72/1986). A demokrácia fejlődése mindezek ellenére nem tudta kikerülni a totalitárius diktatúrák létrejöttét.

A tekintély rekonstrukciójának legdrámaibb kísérletét a történelem és a politika színpadán láthatjuk. Ezt a totalitárius diktatúrák megjelenése jelzi, amelyek keretei között létrejön a *mutáns autoritás* tiszta típusa, a diktátor, amely hatalmát erőszakkal, cinikus demagógiával és valamilyen, a „nagy elbeszélések” formai jegyeit viselő ideológia gátlástalan felhasználásával legitimálja. Ilyen ideológia lehet valamilyen küldetés, a népakarat képviselője, vagy a világforradalom eszméje.

A totalitarizmus új kormányzati forma, az ideológia és a terror uralma. A náci és a bolsevik rendszer olyan uralom, amelynek lényegéhez tartozik az engedelmes alattvalók állandó megfélemlítése, a jogi és morális személyiség megsemmisítése (Dénes, Hannah Arendtről, id. mű).

Ezekben a diktatúrákban óriási erővel jelentkezik a represszió fizikai és szimbolikus formában egyaránt, ami a tömegtájékoztató és ellenőrzés modern technikáit felhasználva, Habermas kifejezését kölcsön véve a nyilvánosság újrafeudalizálásához vezet. A központi hatalom szolgálatába kényszerített művészetek egy sajátos, az elmúlt hatvan év során földrajzi és kulturális különbségek ellenére, Berlinton Moszkván, Bukaresten keresztül Phenjanig elképesztően egységes, hazug realizmus – hazug narratíva – eszközeivel ábrázolnak egy olyan valóságot, ahol rend, józanság, munka és boldogság van. A nemi szerepek, és a vezető tekintélye, valamint a nép előtt álló nagy célok éppúgy nem kérdésesek ezekben a művekben, mint ahogyan a mindenkori ellenség kiléte sem. Orwell víziója a „nagy testvér” interaktív képernyőkkel felerősített pillantásának egységesítő igyekezetéről, kontrolláló hatásáról és a történelem folyamatos újraírásáról jól illusztrálja a totalitárius törekvést a „nagy elbeszélés” rehabilitációjára (Orwell, 1949/1989).

A szakértő mint mutáns autoritás

A tekintély rehabilitációjának fejlettebb és enyhébb, rejtett formáit azonban megtaláljuk a demokratikus politizálásban és a magát érték- és politikamentesnek beállító tudományosság államilag támogatott önlegiti-

mációjában is. Utóbbinál a cél a szakértői hatalomnak mint a gazdasági-politikai hatalommal összefonódott mutáns autoritás hatalmának fenntartása, az eszköz pedig a tartalmilag tudományos, formájában azonban dramatizált, gyakran heroikus történet. A heroikus történetek az emberiség javát szolgáló tudományos felfedezésekről, a technikai haladás üdvözítő hatásáról szólnak. Ez is hazug narratíva, mivel az előnyöket egyoldalúan, manipulatíván mutatja be. A tudományos-technikai haladás súlyos, romboló környezeti, gazdasági és főként kulturális hatásait nem említi.

Részletezés nélkül utalhatok a legutóbbi időkből az óriási laikus érdeklődést kiváltó „önző gén” elméletére és a kultúrgén, a „mém” elméletére (Dawkins, 1976; Dennet, 1999). Ezek az elméletek a szociáldarwinizmus posztmodern változatai. Problémájuk röviden az, hogy a társadalmi-kulturális változásokat, amelyek érdekek, ideológiák politikai konfliktusában, hatalmi és szabadságtörekvések összecsapásában zajlanak, igyekeznek biológiai, vagy azzal analóg, személytelen információ-reprodukciós folyamatokra redukálni. Ezzel olyan közbeszédet alapoznak meg, ahol elfogadottá válik az, hogy a társadalmi szereplők nem nagyon lehetnek felelősek saját értékeik, eszméik alakulásáért, hiszen az nem más mint a mémek önmegvalósítása. Ez a kultúra víruselmélete: nem mi csináljuk a kultúrát, hanem az számunkra befolyásolhatatlan módon megtörténik velünk, mint egy influenza.

Kongruens ezzel – és a természettudomány képviselőinek mutáns autoritás jellegét bizonyítja – a pszichiátria területén zajló tudományos álforradalom: a lelki bajok biológiaiává minősítése, majd szinte kizárólag a multinacionális gyógyszeripar termékeivel történő kezelése (Lust, 1997). Az üzenet: nem vagy felelős azért, ami benned történik, hiszen ezek csak biokémiai folyamatok. A szakember majd irányítása alá vonja ezeket, helyreállítja a „boldogsághormon” termelését. (Lásd pl. a szakértők nevével összekapcsolt írásokat a témáról a *Nők Lapjában*, vagy a „depressziógén” propagálását a napi sajtóban.) Az összefonódás az álsemleges tudomány és az üzleti érdekek között nyilvánvaló. A következmény a saját szabadságát problémái miatt elvesztő, magát a körülmények áldozataként érzékelő személyiség autonómiájának tudományos megerősítéssel zajló felszámolása és beillesztése a fogyasztás kultúrájába.

A populáris kultúrában és a tömegszórakoztatásban a narratív koherencia és a „nagy elbeszélések” kulturális fogyasztási tömegcikk formájában történő rehabilitálása, illetve üzleti kiaknázása zajlik. Ezek a narratívák leggyakrabban az erő megszerzéséről, a mások feletti kontrollról szólnak és olyan tradicionális értékrendet propagálnak, amelynek a legerőteljesebben maga az üzenetet közvetítő médium morál és irányultság nélküli fragmentáltsága mond ellent (Lust, 1998).

A mutáns autoritás a diszciplináris, felügyeleti hatalom viszonyai közepette úgy tesz, mintha „uralkodói” hatalmat gyakorolna. Ez a hamis benne. Legitimációja, egyáltalán hatalomra kerülése, működési lehetőségei egyáltalán nem felelnek meg az „uralkodói” hatalom birtokosáénak. Nem uralkodó, hanem hatalomtechnikus, aktív részese annak a folyamatnak, melyben a hatókörébe tartozó fizikai, természeti, gazdasági és emberi folyamatokat technikailag menedzselik. Eközben legitimitását az „uralkodói” hatalomra való folytonos utalásokkal, esetleg annak eszközeit jogtalanul felelevenítve teremti meg és tartja fenn. A választott vezető–vezetett viszonyt a mindkét félben mélyen benne élő, archaikusabb uralkodó–alattvaló viszonyra alakítja.

Ennek mikromechanismusa olyan narratívák és diskurzusok kialakítása, amelyek tagadják narratív és diskurzív jellegüket – az Igazságról (objektivitásról, természeti törvényekről, ősi meghatározottságokról, tudományos eredményekről stb.) szólnak (Somers–Gibson, 1994). A hatalmi mozzanat abban van, hogy létre tudnak hozni és fenn tudnak tartani – akár erővel is – olyan helyzeteket, ahol mindez nem kérdőjelezhető meg. Ebben a mutáns autoritás akaratlan szövetségese a megnyugtató függőségre vágó, a fogyasztás útján pacifikálni vélt és bürokratikus ellenőrzött szubjektum. A hatalom bővölete nem csak a hatalom gyakorlóját, hanem alattvalóját is fogva tartja.

A pszichoanalízis a tekintély de- és rekonstrukciója között

A pszichoanalitikus módszer jól illeszkedik a narratív koherencia és a Szelf koherenciájának válságába, de egy sajátos fordulattal túllép a koherencia felbomlásának pusztá bemutatásán. A pszichoanalitikus alapszabály lényegében intézményesített támadás a narratív koherencia ellen, mivel a mondanivaló idői és értelem vagy jelentőség szerinti strukturálásának, és mindenféle válogatásnak a kiküszöbölésére szólítja fel a pácienszt. Ezáltal utat nyit a narratív koherenciában megtestesülő, az elbeszélhetőséget – és elgondolhatóságot – meghatározó, korlátozó hatalmi viszonyok tanulmányozásának, kritikájának és dekonstrukciójának. Ezt a „veszélyes” felforgató tudást azután igyekszik a tudományos diskurzus „nagy elbeszélésének” megnyugtató áruhájába öltöztetni. A pszichoanalízis tárgyának természet-tudományos felfogása és még inkább medikalizációja lényegében a tekintély rekonstrukciójának kísérlete.

A „nagy elbeszélések” és a mutáns autoritás által propagált felújított változatok arról szólnak, hogy hogyan kellene „csinálnia” a szubjektumnak, illetve arról, hogy bizonyos uralkodó tudományos, morális vagy politikai

ideológiák szerint hogyan „vannak” a dolgok, azaz hogyan kell és hogyan szabad látni őket – mi a helyes, a szükséges. A pszichoanalitikus dekonstruálja a „nagy elbeszélések” személyes változatait, amikor azt vizsgálja, hogy *de facto* hogyan „készül” a szubjektum, milyen traumás élményekben sűrűsödnek össze találkozásai az uralkodó kultúrával és milyen „kis, lokális elbeszélések” (Lyotard, 1979/1993) mondhatók el a pácienssel együtt, amelyek a szubjektum lezáratlan, folyamatban lévő történetét (*sujet en procès*, Kristeva, 1974/1986) a pszichoanalitikus kapcsolat időtartamára közös projekttá teszik.

A trauma mint a potenciális tér torzulása

A választ a korai, interszubjektív tapasztalatokat formáló kölcsönhatások vizsgálata útján keressük. Ide vonatkozó ismereteink részben a pszichoanalitikus klinikumból, részben pedig a korai anya–gyermek kapcsolat empirikus vizsgálatából származnak. Kérdésünk, ha úgy tetszik, az, hogy *miként lesz a szülőből mutáns autoritás, és hogyan alapozza meg ezáltal azt, hogy a felnövekvő gyermek is azzá válhasson.*

Ha a korai fejlődés során a személy nem kap megfelelő bánásmódot, akkor fennáll annak veszélye, hogy átmeneti tere olyan tárgyakkal zsúfolódik tele, amelyeket nem a csecsemő „hoz létre”, hanem – *hatalmi helyzetükkel öntudatlanul visszaélve* – mások erőltetnek rá. Winnicott szerint az ilyen tárgyakat a gyermek üldözőként élheti meg, és nem tud védekezni ellenük. Az anyai gondoskodást és az egész későbbi szocializációt egyaránt meghatározza a kultúra. A „kultúrába történő betagolódás” hatalmi és függőségi viszonyokban, személyes kapcsolatok közegében zajlik, és ezek nagyrészt tudattalanul közvetítik a tágabb gazdasági-politikai folyamatok, a „korszellem” hatását a kialakuló személyiség felé. A szubjektum a személyes és intézményi kapcsolatok terében „termelődik”, az itt történtek határozzák meg, hogy a kultúrába való betagolódás olyan lesz-e, ahogyan azt József Attila fogalmazza meg:

*„...a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötyintve...” (A város peremén)*

vagy pedig a szubjektumnak lehetősége, tere – potenciális tere – nyílik arra, hogy önmaga felépítésében, a kulturális tradíció elsajátításában szabadon, kreatívan vehessen részt. A kulturális jelenségek, amennyiben a szubjektum képes azokat átmeneti tárgyként használni, alkalmat adnak számá-

ra ahhoz, hogy bárhol, bármikor létrehozza a maga „transzcendens otthonát” (Brooks, 1998). Az átmeneti tárgy hatása abból is fakad, hogy sajátos helyzete folytán bármikor kellő erővel képes felidézni a távollévő, eredeti objektet – az anyai gondoskodás ritmusát, esztétikáját (Bollas, 1987) –, annak az eredeti háromszöghelyzetnek (anya–csecsemő–átmeneti tárgy) az emlékét, amelyben az anya jelenléte és eltűnése ismétlődött, és ahol a távollét teremtette ürességet először töltötte be az átmeneti tárgy, és ahol megkezdődhetett a szimbolizáció. A világnak az a darabkája, amit így átlelkésítünk, nyomban lakhatóvá válik mindazok számára, akikkel képesek vagyunk élményeinket megosztani.

Valahányszor ez nem így történik, továbbadódnak, újratermelődnek a destruktivitás alapelemei. A traumatizált szubjektum későbbi kapcsolataiban maga sem lesz képes a másik megértéséhez és a kölcsönös bizalom kialakulásához szükséges potenciális teret létrehozni. A Másik idegensége fenyegető lesz, mert nem oldható fel játékos azonosulásokban, ennek következtében a szubjektum védekezni kényszerül – létrejönnek az előítéletesség és az idegengyűlölet kialakulásának előfeltételei. A kulturális jelenségeket ugyanilyen okok miatt nem lesz képes átmeneti tárgyként használni, következképpen kirekesztődik a kulturális tradíció átadásának évszázadokon át működő formáiból. Ez egyben kiszolgáltatja a mediatisált tömegkultúra kliséinek. A traumatikus élmények eltorzítják a potenciális teret, ennek következtében pedig torzul a valósághoz való reflektív és önreflektív viszony. A hiányzó vagy torzult potenciális tér a társkapcsolatok és a kulturális jelenségekhez való kapcsolódás patológiás módjait eredményezi. Ilyen a *patológiás tárgyhasználat* és különösen az addiktív viszonyulás (Koller–Lust, 1998).

Trauma és ideológia

A szubjektum már fogantatása előtt megkezdí létezését a leendő szülők fantáziáiban (Leff, 1993). A kulturális meghatározottság ekkor a leendő szülők kötődési történetén (Fonagy, 1999), narcisztikus fantáziáin, félelmein és a leendő gyermekkel kapcsolatos, fogyasztási és gyermekgondozási szokásokra, a nemek különbségére, a lehetséges életutakra stb. vonatkozó tudásokon, fantáziákon és ideológiákon keresztül érvényesül. Hasonló tényezők határozzák meg a korai és későbbi gondoskodást, az elválasztás idejét, az intézményes gondoskodás igénybevételét stb. A korai fejlődési szakaszban a társadalmi-kulturális hatások fő közvetítői a gondozásban részt vevő személyek. Az anya–csecsemő kapcsolat empirikus vizsgálata alapján sokat tudunk a kötődés minőségét meghatározó szülői attitűdökről, tudat-

talán beállítódásokról. A kötődés alakulását, a potenciális tér létrejöttét messzemenően befolyásolják azok az éppen érvényes gyermekgondozási normák, a fogyasztói kultúra által meghatározott gyermekgondozási termékek és szokások, amelyek a gondozó számára éppen rendelkezésre állnak, továbbá azok az objektív anyagi és szociális körülmények, amelyek között a szülők élnek. *A formálódó szubjektum fejlődési érdekei és a nagyipari termelés és értékesítés érdekei között a gondozói tevékenység teremt kapcsolatot.* A társadalmi-gazdasági és kulturális környezet befolyását kritikusan vizsgálhatjuk abból a szempontból, hogy mindezen hatások mekkora mozgásteret, milyen minőségű potenciális teret tesznek lehetővé a szülő – gyerek kapcsolatban. Így pl. a gyerekekkel való meghitt együttlétet és mesélést helyettesítő tévéműsorok, mesevideók használata nyilvánvalóan nem a gyermeki szubjektum, hanem az ilyen termék gyártóinak és forgalmazóinak érdekeit szolgálják.

A két-három éves gyerekek többsége, legalábbis az USA-ban a számukra készült műsorok jóvoltából már kiválóan tájékozódik a számukra készülő játékok és egyéb fogyasztási cikkek piacán, amelyet aztán a szülők – örömszerzési céllal – megvesznek számukra (Kinder, 1991).

Természetesen nagy egyéni változatosságot találunk abban, hogy a mindenkor külső hatásokat a szülők hogyan közvetítik a gyerek felé. Autonóm, önálló értékrenddel és kreativitással rendelkező felnőttek nagyobb eséllyel őrzik meg a szubjektum fejlődéséhez szükséges intimitást, és óvják meg a gyereket a kulturális termékek és a kultúrában uralkodó „léggör”, „korszellem” gyakran brutális hatásaitól. A gazdasági viszonyok és az intézményrendszer hatalma ellen azonban a hasonló hatások által már befolyásolt szülők nem képesek megfelelően védekezni. Másképpen úgy mondhatjuk, hogy a szubjektum fejlődését befolyásoló kisebb-nagyobb traumák sorozatát különféle hatalmi technológiák határozzák meg. Ezeket szülő és gyerek számára az uralkodó közgondolkodás és ideológiák, az ezek jegyében zajló, a médiumok által felerősített diskurzus teszi észrevétlenül elfogadottá.

A szubjektum kialakulásában az ideológiának meghatározó szerepet tulajdonítanak. Althusser az *ideológiai interpelláció* elméletében az interpelláció az a működés, amellyel az ideológia apparátusai megszólítják, viszonyulásra készítetik a szubjektumot. A szubjektum válaszol a megszólításra, de válaszával egyúttal el is fogadja az ideológia által meghatározott viszonyrendszert, rögzítődik egy adott társadalmi pozícióban. Slavoj i ek szerint az ideológia sosem ránk erőszakolt valóságként működik, hanem éppen ellenkezőleg, szimbolikusan meghatározott menekülési teret kínál fel a szub-

jektumnak, ahol a tudattalan fenyegető tartalmaival, folyékonyásával szemben szilárd önazonosságra találhat. Az identitás felkínált pozíciói azonban már mindig társadalmilag meghatározottak, és speciális, nyelvileg-ideológiailag megszerkesztett változatban rögzítik a szubjektumot (Kiss, 1994). A két megközelítés, különbségei ellenére, rámutat, hogy a fejlődő szubjektum számára kijelölt helyek léteznek a kultúrában. A választék ismerete, a hozzáférés lehetőségei, a mindehhez szükséges tudás megszerzése és az adott hely elfoglalásának esélyei nagymértékben függenek azoktól az objektív körülményektől, amelyek között a szocializáció zajlik. Ugyanakkor a körülményeknek való kiszolgáltatottság ellensúlyozható, ha az autonóm személyiségű szülő képes a körülményekkel szemben a gyermek fejlődési érdekeit érvényesíteni.

A következőkben egy páciens korai traumatizációját vizsgálom meg, mint az ideológiai interpelláció konkrét esetét, ahol a hatalmi technológiák érvényesülésének a szülők nem tudtak gátat szabni. A serdülőkorú páciens első életévétől kezdve sorozatos műtéteken esett át. A műtéti élmények és a sokszoros hospitalizáció mai napig eleven módon jelen van álmaiban, nyugtalanságában, tanulási nehézségeiben és egész személyiségalakulásában.

A páciens problémamentes terhességéből, zavartalan szüléssel jött világra. Három hónapos koráig szopott, utána – orvosi bátorítással – tápszert kap. Nem nagyon akart szopni, meg úgyis olyan komplikált volt – mondja az anya.

Itt kell megjegyezni, hogy mind a harmadik világ országaiban, mind pedig a jóléti társadalmakban statisztikailag igazolt, hogy az anyatejes táplálás az anyák társadalmi helyzetével korrelál: minél alacsonyabb társadalmi rétegből jön, minél szegényebb, illetve minél alacsonyabb iskolázottságú az anya, annál inkább választja a tápszeres táplálást. A tápszergyártásban érdekelt óriáscégek ugyanakkor világszerte nagy aktivitást fejtenek ki a tápszeres táplálás propagálása érdekében (Haraway, 1977).

Ebben az esetben az anyai funkciók bizonytalansága, a rossz anyagi helyzet és a tápszergyártók orvosilag támogatott üzleti érdekeltsége együttesen eredményezhették a páciens korai elválasztását. Később megtudom, hogy a nehéz anyagi körülmények miatt az anya dolgozni kényszerül, mikor a páciens 10 hónapos, ezért bölcsődébe adják. Óriási ellenállást tanúsít, ordít, nem eszik, majd megbetegszik, így kerül sor az első műtetre. A későbbi kórházi kezelések során is éhségstrájkot folytat. Soha nem tudta elviselni, hogy távol legyen tőlem – mondja az anya. Ezekből az oly gyakran hallott heteroanamnesztikus adatokból kiderül, hogy az első műtét máris korábbi elszakadási traumákat ismétel, a korai elválasztást és a kényszerű bölcsődei

elhelyezést. Ez arról tanúskodik, hogy a szülők – külső és belső okok miatt – nem állhattak ellen a szükségszerűség (anyagi helyzet, lakáskörülmények) és az evidencia (az intézmények, a bölcsőde és a kórház hatalma) formájában jelentkező gazdasági-kulturális hatásoknak.

A műtétek, a kórházi kezelés okozta korai traumatizáció kulturális meghatározottsága arra a szinte megkérdőjelezhetetlen, tekintélyelvű egészségügyi kultúrára vezethető vissza, amely a természettudományos ideológiára támaszkodik, és alapvetően pszichológiaellenes. Ezt az ideológiát az orvosi munka során gyakran fennálló életveszély és a tudomány életmentő eredményei legitimálják. Távolabbról a tudományos objektivitásnak mint a tekintély rekonstrukciójának és az irracionális autoritás fenntartásának ideológiájáról van szó. Erre támaszkodva az orvos saját részvételét a beteggel való kapcsolatban bagatellizálhatja. A gyereket eltárgyasítva kezeli, és a traumatikus beavatkozás idejére még a szülőtől is elszakítja, hiszen szerinte a szülő jelenléte csak nyugtalanítja a gyereket. Ami így elhárításra kerül, az a testi szenvedés és az anyától való elszakadás által okozott szorongás, a valóban kritikus élethelyzet összes szorongató bizonytalansága. Erre az egészségügyi ellátó rendszer csak úgy tud válaszolni, hogy egyrészt annulálja a páciens, a szülő és az orvos szubjektivitását, másrészt felkínál egy lélektanilag alig igénybe vehető, megkapaszkodásra legtöbbször alkalmatlan, de nagy hatalmú tekintélyfigurát. A szülőtől elszakított, később apatikussá váló gyerek kénytelen egyedül megbirkózni fenyegető élményeivel, halálféltelmével. Az ismételt elszakadások időtartama olyan hosszú volt, hogy esetünkben a gyerek többször átélhette, hogy – Winnicott-tal szólva – életének folyamatossága megszakad.

Ha az anya távolléte túlmegy egy bizonyos határon, akkor belső reprezentációja az emlékezetben elhalványul. Ahogyan ez megtörténik, az „átmeneti jelenségek” fokozatosan elvesztik értelmüket, és a gyerek nem tud mit kezdeni velük (Winnicott, 1971, idézi Green, 1997). Green kiemeli, hogy megfelelő holdingfunkció esetén a szeparációs élmények és a reprezentáció távolléte tolerálható, mert a baba már internalizálta az anyai holding, az anyai gondoskodás bizonyos elemi struktúráját. Ez mintegy „megtartja” a pszichés teret, és a negatív hallucinációt ebben a fenntartott térben felválthatja a hallucinatorikus vágyteljesítés vagy a fantázia. Ha azonban a baba a halálélménnyel konfrontálódik (azaz az anya távolléte nem-létté válik), akkor ez a belső keret már nem képes helyettesítő reprezentációk létrehozására, amit tartalmazni tud, az csupán a hiány. Az elviselhetetlen szeparáció során a protestáló, ordító baba a hiányt, a negatívumot egy rossz tárggyal azonosítja (Green, 1997). Később, amikor feladja a tiltakozást, ak-

kor a tárgy elérhetetlensége távol-létből nem-létté válik. A távollét még tartalmazza a visszatérés reményét, a nem-lét már csak a hiányt, az ürességet.

A szülők – kényszerűen elfogadva a gyermekellenes egészségügyi ideológiát – nem tudtak segíteni. Fonagy és Target (1996) írják, hogy ha a szülő képtelen belsővé tenni a valóság egy darabját, és azzal gondolatban nem tud megbirkózni, akkor nem tudja biztosítani, hogy a gyerek ugyanezt megtegye, pl. amikor veszélyes gondolataival játszik. Sem a szülő, sem a gyerek nem tudja az ilyen gondolatokat „metabolizálni”, lebontani, veszélyes tartalmát ártalmatlanítani. Esetünkben – mint annyi más esetben is – ennek a szülői deficitnek a személyes lélektani és szociológiai okok mellett azonban nagyon is valós társadalmi-kulturális és szakmapolitikai okai voltak.

Az egészségügyi intézmények működési rituáléi, az orvosi figura irracionális tekintélye lényegében a halálfélelem és a folytonos veszteségek okozta depresszív élmények és bűntudat elhárítását szolgálják. Ugyanezt a célt szolgálja a beteggel való bánásmód technicizálása, tudományos-rationális munkafolyamatra történő redukálása. A valós hatalmi és alárendeltségi viszonyokat, amelyek az intézményesült elhárítás fenntartásához szükségesek, (Mentzos, 1976) az orvosképzés örökíti át generációról generációra.

A másik oldalon a páciens valós veszélyhelyzetét és az eltárgyasító bánásmód miatt is fokozott kiszolgáltatottságát találjuk, ami reális félelmét irracionális mértékben felnagyítja. Ennek elhárítása érdekében kénytelen az élet és halál uraként megjelenő egészségügyi személyzet irracionális tekintélyének alávetni magát. A kasztráló autoritás, aki egyszersemind a jóságos, nagy hatalmú megmentő is, alkalmas igen primitív, korai szorongások felidézésére gyerekben és szülőben egyaránt. Ehhez járul harmadik tényezőként az orvosi tekintély ambivalenciája: egyrészt a megfellebbezhetetlen tudományosság legitimálja, másrészt gazdasági okok, morális fogyatékoságok és gyakran rövid távú politikai nyomások ássák alá. Az orvosi tekintély eróziója, és a hazai egészségügyi intézményrendszer folyamatos, valódi krízishelyzete az indulatot tiltakozás és a bénult alávetettség közötti feszültséget tovább fokozza.

Trauma és identitásprotézis

A traumás emlékek vizsgálata alapján feltételezik, hogy a trauma időpontjában fellépő excesszív izgalom nehezíti vagy megakadályozza, hogy az élményt integrált formában raktározzuk az emlékezetben. A „szótlan réműlet” olyan, nem verbális emléknymokat hagy, amelyeket sem az idő múlása, sem pedig a későbbi tapasztalatok nem tudnak módosítani. (van

der Kolk B.–Fisler, R. 1997). Ezek a főként perceptuális és testi emlékek az egyén életében, – és így terápiás pályafutásában is – elsősorban a viselkedés, a testi állapotok szintjén jelennek meg, narratív feldolgozásuk elmarad. A traumás élmények az élethelyzetek és kapcsolatok alakulásának sajátos, reflektálatlan mintázataiban, esetleg konvencionális magyarázatok és elfogadott társadalmi szerepek által alátámasztva élnek tovább (Koller–Lust, 1998). (Emlékeztetni szeretnék itt a karakteranalízissel kapcsolatos korábbi megjegyzésekre.) Ilyen esetben az elmaradt belső szimbolizáció helyére lép egy, a kultúra által nyújtott narratíva vagy fogyasztási cikk, egy külső valóság – amely többnyire valamilyen cselekvéssel is jár. Ilyen, a traumás múltra épülő konvencionális viselkedés és társadalmi szerep lehet például a politikai aktivitás a maga jelképeivel, ideológiáival, rítusaival vagy a popzenei együttesek, sportolók, vallási vagy politikai vezetők iránti rajongás. A traumás élmény és a kulturális kínálat egymásra találása ragadható meg az identitásprotézis fogalmával.

Tekintsük át a fogalom használatának néhány előzményét! Freud az érzékszerveit, képességeit technikai eszközökkel meghosszabbító embert ironikusan istenprotézisnek nevezi (Freud, 1930/1974). Egyes szerzők a drogot olyan pszichodinamikai-farmakológiai protézisnek tartják, amely csökkent a belső feszültséget, amire a droghasználó saját pszichés eszközeivel nem képes. Jeamment serdülőkkel kapcsolatban javasolja a pszichikus tér fogalmának olyan kiterjesztését, amely a külvilág olyan részeit is magába foglalja, amelyek a serdülő számára sajátos jelentéssel bírnak, és azokat a szelf átalakítása során kreatívan felhasználja (hiv. Bohleber, 1999). Végül újra utalok a karakterrel kapcsolatos kezeléstechnikai felfedezésekre, amelyek rávilágítanak a karaktert alkotó elemek heterogén voltára, arra a sajátosságukra, hogy ezek részben intrapszichés mozzanatok, részben viselkedési formák, részben pedig a külvilághoz tartozó dolgok.

Az identitásprotézis magatartásmintákból, mozdulatokból és testtartásokból, a test felszínének sajátos felhasználásából, különböző divat- és fogyasztási cikkekből, használati szokásokból, ideológiákból és politikai nézetekből, attitűdökből, átmeneti, gyorsan cserélődő azonosításokból és idealizációkból formálódik. A felsoroltakat személyes és intézményi kapcsolatok támogatják. Mindezekhez a pszichoanalitikus munka során feltárható vágyak, fantáziák, szorongások és élettörténeti elemek kapcsolódnak. A fogyasztási cikkekhez, csakúgy mint az árúvá vált gondolatokhoz és ideológiákhoz a „nagy narratívák” (Lyotard, id. mű) tömegfogyasztásra alkalmassá tett különböző változatai tartoznak, amelyek használatukat legitimálják, normálissá, hétköznapivá, sőt kívánatossá teszik.

Az identitásprotézis serdülőkorú használója általában valamilyen fejlődési feladattal birkózik, és ebben korábbi traumatizáltsága miatt elakadva építi fel, veszi igénybe ezt a képződményt. A konkrét elemek kiválasztásában egyaránt fontos szerepe van a testi emlékezetben is megőrzött konfliktusoknak, traumáknak, korai hiányállapotoknak és a kulturális kínálatnak, valamint a divatnak. A protézis haszna, hogy a többé-kevésbé patológiás okok miatt elakadt fiatalok számára lehetőséget kínál valamiféle normalitásra, a kortárs csoportba, a tágabb kultúrába való belépésre. Jobb megoldás eléréséig fenntartása igen fontos lehet. Az identitásprotézis használója általában igen komolyan veszi „felszerelését”, de a cserélhetőség, a divat gyors változásai és az azonosulás csekély mélysége játékos jelleget kölcsönöznek a használatnak. A protézishez kapcsolódó fantáziák, a játékos szerepazonosulások cserélgetése néha hozzásegíthet a potenciális tér utólagos, csökevényes megtapasztalásához. Átlagos fejlődés esetén az egymást váltogató protézisek előkészítik a felnőtt identitás kialakulását. Az identitásprotézis veszélye, hogy használata, amennyiben megfelelően csökkenti a szenvedéseket, és elősegíti a beilleszkedést, állandósulhat, és ezáltal a további személyiségfejlődés akadályává válik. Ha az identitásprotézisek váltogatása elakad, akkor a protézis szervül, és bizonyos karaktervonások hordozója lesz.

Az identitásprotézis társadalmilag több okból is jól hasznosítható. Egyrészt közvetít bizonyos társadalmi-politikai és gazdasági érdekek és az intrapszichés elhárítások között. Ezáltal hozzájárul ahhoz, hogy a károsodott szubjektum legalább a fogyasztás szférájában integrálódjon különböző társadalmi formációkba. Látnunk kell azt is, hogy az intrapszichés probléma a protézis segítségével kiaknázható, hasznosítható a politikai érdekek piacán, amint ezt szélsőséges gondolkodású páciensekkel dolgozva tapasztalhatjuk. Ha ezt tovább gondoljuk, felmerül, hogy bizonyos típusú személyiségproblémákra a társadalomnak kifejezetten szüksége lehet. (A gondolat nem új, lásd fentebb Fromm és Reich ide vonatkozó nézeteit.) Például az identitásprotézis arra is kiválóan alkalmas, hogy a fiatal – és idősebb – fogyasztókat bekapcsolja a fogyasztás kultúrájába. A traumás élmények által meghatározott személy a későkapitalista kori fogyasztói kultúrában ígéretes fogyasztóként jelenik meg. Ennek a kultúrának egyik vezérmotívuma a fogyasztói igények minél teljesebb körének kielégítése. A gyártás és eladás felől nézve minden igény alkalmas az üzleti kiaknázásra. Így lehetővé válik, hogy a korai traumákból eredő késztetéseket és vágyakat is technikailag magas színvonalon álló termékek fogyasztása, használata útján elégsük ki (Koller–Lust, 1998).

Az óriási piacot jelentő ifjú fogyasztókra identitásprotézisként használható szórakoztatóipari és egyéb termékek tömege zúdul. Ezzel párhuzamosan a fogyasztói kultúrában az érzelmi érettség, a belsőleg megharcolt személyes tulajdonságok és megoldások háttérbe szorulnak. Helyettük az identitást a fogyasztásban való megfelelő részvétel biztosítja. A fogyasztók infantilizálása már-már közhely, de ennek valódi pszichológiai tartalmát, amit az identitásprotézis is kifejez, nem szívesen tudatosítjuk. Ez pedig az, hogy a felnőtté váláshoz szükséges kognitív és technikai készségek maximális fejlettsége mellett az emberi kapcsolatok, a kötődés problémái a korai anya-gyermek kapcsolatig visszamenően megoldatlanok maradhatnak. Az identitásprotézis használata ebben a kultúrában gyakran végigkíséri az egész felnőttkort.

Az identitásprotézis fogalma összekapcsolja az egyéni, intrapszichés folyamatokat a tágabb, gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokkal. Az identitásprotézis bepillantást enged a vágyak, tudattalan fantáziák személyes világába, de egyben feltárja a protézisként használt termék előállításának, forgalmazásának és fogyasztásának dinamikáját is. Hozzáférhetővé teszi a hatalmi technológiákat, amelyek a szubjektum tudattalan fantáziái, hiányállapotai és a termék létrehozói és forgalmazói között zajló interakcióban működnek.

Az identitásprotézisek jelentésgazdagok, de a terápiás munkában, – csakúgy mint a karaktervonások – közvetlenül nehezen megfejthetők, mivel erősen kötődnek a külső realitáshoz. Fenntartásukat a személyes elhárításokon túl a kortárs kultúra, a piaci logika és gyakran politikai érdekek is támogatják. Destruktív változataik próbára teszik a terapeutát.

Az európai utópia. A pszichoanalízis mint szabadságtechnika

Befejezésül amellet szeretnék érvelni, hogy a pszichoanalízis mint terápia és kutatás, továbbá mint kultúrákritika, maga is a bibói értelemben vett szabadságot növelő „technika”, amely viszonylag késői megjelenése és vitatott tudományelméleti besorolása ellenére – vagy éppen ezért – fontos része az európai társadalomfejlődésnek.

Freud korábban már idézett levelében arról ír, hogy az emberek agresszív ösztönkésztetéseinek megszüntetése illúzió, a legtöbb, amit tehetünk, hogy igyekszünk annyira eltéríteni, hogy ne a háború legyen megnyilvánulási formájuk (Freud, 1933/1974). Ha naponta követjük a világ eseményeit, akkor gyakran nehéz kétségbe vonni igazát, megállapítását mégsem fogadhatjuk el.

A revizionisták azt vetik Freud szemére, hogy hiányzik belőle a szeretet – írja Adorno –, és hideg távolságtartását szembeállítják Ferenczi együttérző gyöngédségével. „Mivel Freud az utópiát keservesen komolyan veszi, nem utópista, hanem a valóságot olyannak látja, amilyen... Hozzákeményíti magát a megkövesedett viszonyokhoz, hogy megtörje azokat. ... Lehet, hogy Freud ellenségessége az emberekkel szemben nem más, mint reménytelen szeretet, és egyedüli kifejezése a még egyáltalán lehetséges reménységnek” – írja közvetlenül a második világháború befejezése után (Adorno, 1946/1980).

Pácienseinkkel dolgozva, vagy a hétköznapi életben, a „létforgatagban” élve valóban érezzük, hogy sokszor csak ez a keménységgel párosult reménytelen szeretet teszi lehetővé, hogy a folytonosan meglevenedő destruktivitást elviseljük és pszichoanalitikusként kezelni tudjuk. És még valami. Az a felhalmozódó pszichoanalitikus tapasztalat, hogy a szeretetre való képtelenség, a negativitás és a destrukció mindig visszavezethető páciensünk korábbi tapasztalataira, korai és későbbi tárgykapcsolatainak viszonyosságaira. Visszavezethető az Adorno által említett objektív értelmetlenség szubjektív lecsapódására, a traumatizált szülők, nevelők és traumatizált embertársak által továbbadott nyomorúságra. Az a világ, amelyben pácienseink és mi magunk is élünk – és amelynek létrehozásához folyamatosan hozzájárulunk –, sokszor valóban borzalmas. A későbbi kapcsolatok rendre megismélik, vagy ismétlődni engedik a korábbi kapcsolatok okozta szenvedéseket, olyan – az ismétlési kényszer fogalmával leírt – benyomást keltve, hogy ez szinte törvényszerű. A trauma a társas közeggel, a kultúrával való kapcsolat és a tradíció átadásának modelljévé vált.

A délszláv háborúkat elemezve Beland a háborús helyzetben zajló politikai eseményeket a Wahn-állapotban történő cselekvéshez hasonlítja. Ennek jellemzője, hogy az elviselhetetlen saját pszichés tartalmak kollektív kivetítése a külvilág hamis érzékeléséhez, a saját belső realitások hamis érzékeléséhez és a cselekvésre kényszerítettség érzéséhez vezet (Beland, 1999). A tömegkommunikációnak központi szerepe van abban, hogy ilyen állapotok társadalmi méretben kialakulhassanak. A boszniai háborút is módszeres gyűlöletkeltő médiakampány előzte meg, melynek segítségével a szerbeket és horvátokat sikeresen kergették a háborús pszichózisba (Parin, 1992, id. Beland, 1999). A médiakampányt nyilvánvalóan fizetett, és saját körükben elfogadott, esetleg megbecsült alkalmazottak, médiaszakemberek bonyolították le.

A legutóbbi, albán exodus médiamegjelenítése a nézőben félelmet kelt, a szenvedő archaikus figurájával való azonosulásokat vált ki, a néző saját

tehetetlensége és relatív jóléte miatti bűntudatot, továbbá bosszúvágyat idéz elő. Ezek mind arra hivatottak, hogy a politikusok vitatható döntéseit érzelmileg alátámasszák, és így legitimálják a jogilag indokolhatatlan, eredményében nagyon is kérdéses pusztító cselekvést. Ugyancsak a realitásérzék csökkenését eredményezik a politikai retorika olyan sztereotip fordulatai, mint pl. „térdre kényszerítjük” – mármint a megtámadott ország vezetőjét. Térdre ugyanis leggyakrabban az államhatalomnak kiszolgáltatott egyének kényszerülnek, ahogyan azt már Freud is szóvá tette az első világháború kezdetekor, és ahogyan az most is történik. A Jó és Rossz örök küzdelmének, a gonosz megbüntetésének meséből emlékezetes fordulatai és az általuk felelevenített infantilis emlékenyag – a vétség–büntetés témakörben – a szenvedés képei által érzelmileg már felkavart nézőkben a gondolkodás és ítélőképeség további regresszióját eredményezik.

Beland a háborút pszichotikus perverziónak nevezi, és a gyűlölet, az erőszak megértéséhez a projektív identifikáció és más, kollektív primitív elhárítások működését tételezi fel. Ezek a mechanizmusok hozzák létre a háborús pszichózisban hatékony *kollektív destruktív mentalitásokat*. A saját bűntudatnak és ölésvágnak az ellenségre vetítése az ellenséget szörnyeteggé változtatja, és megsemmisítését elkerülhetetlenné teszi (Beland, id. mű).

A destruktivitással szembezállni képes erőt Freud a halálösztön nagy ellenlábasában, Erőszban találja meg: „Minden ellene hat a háborúnak, ami az emberek között érzelmi kötelékeket hoz létre.” (Freud, 1933/1974). Sajnos azonban az érzelmi kötelék a személyiség érettsége nélkül nagyon is ambivalens maradhat, és könnyen fordul át a gyűlöletbe. Beland a kleini depresszív pozíció elérésében, az együttérzés, a felelősségtudat, a történelmi tudatosság és a szimbolizációs készség kifejlődésében, az ambivalencia és a bűntudat elviselésének képességében és a reparáció vágyának kialakulásában látja a megoldást. A depresszív pozíció elérését mint középponti európai utópiát látja, és beilleszti abba a kulturális tradícióba, melynek eredeti megfogalmazását a Hegyi beszédben (Máté, 5.) találhatjuk. Az erre alapozódó emberkép mint utópia, a fennálló hatalommal, gazdasági formákkal és politikai szervezetekkel szemben hallatlan erőről tett bizonyosságot – írja. Az európai politikai fejlődés és a kultúra intézményeinek történelmi értelmét – mintegy Bibó téziseit pszichoanalitikus szempontból átfogalmazva – abban jelöli meg, hogy az egyének lehetőséget biztosítsanak a bűntudat tolerálására és a depresszív pozíció elérésére (Beland, id. mű).

A pszichoanalitikus kultúrakritika jelentősen képes hozzájárulni ehhez a programhoz. Szükségességét a történelmi események, a napi aktualitás bizonyítja. Hatékonyságához szükséges a folyamatosan fejlődő klinikai ta-

paszlatat és az „akadémiai” pszichoanalízis eredményeinek integrálása. A pszichoanalitikus kultúrakritika a maga sajátos eszközeivel „szóba hozhatja”, dekonstruálhatja a társadalmi és gazdasági-politikai folyamatok közbeszédbe és hétköznapi mentalitásokba, „magától értetődő” társadalmi gyakorlatba merevedett hatásait. Mivel a pszichoanalízis képes a hatalom bűvöletéből kiszakadni, ezért képes a bűvölet, a mágikus közvetlenség destruktív illúziójának leleplezésére a mindennapi politikai és tudományos diskurzusban is. Képes lehet továbbá a pszichoanalitikus attitűdöt, az együtt érzőt, de a megértéshez szükséges távolságot fenntartani képes hozzáállást, a belső feldolgozást a cselekvés elé helyező beállítódást mint lehetséges magatartási modellt hitelesen képviselni a közgondolkodásban. Ezáltal fontos szerepet vállalhat a „kultúrfolyamatban”, az erőszakmentesség, a hatalom humanizálásának programjában.

IRODALOM

- ADORNO, TH. W. (1946/1980): Die revidierte Psychoanalyse. In: *Der Stachel Freud. Beiträge und Dokumente zur Kulturismus-Kritik*. Görlich, B.–Lorenzer, A.–Schmidt, A. szerk. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M
- BÁLINT MIHÁLY (1933/1993): A jellemanalízis és az újrakezdés. In: *Lélekelemzési tanulmányok*. Somló Béla Könyvkiadó, Bp., 1933 reprint kiadása: T-Twins, Budapest.
- BELAND, H. (1999.): Die leise Stimme des Intellekts. Psychoanalytische Gewaltforschung und die Öffentlichkeit. EPF Bulletin, 52. Frühjahr
- BELL, D. (1976., 1990.): Modernism, postmodernism, and the decline of moral order. In: *Culture and Society. Contemporary debates*. Alexander, J. C.–Seidman, S. szerk. Cambridge Univ.Press, Cambridge, USA
- BIBÓ I. (1971–72/1986.): Az európai társadalomfejlődés értelme. In: *Válogatott tanulmányok*, III. kötet. Magvető Kiadó
- BIBÓ, I. (1976.) The paralysis of International Institutions and the Remedies. *The Harvester Press*, Hassocks, England
- BOHLEBER, W. (1999): Psychoanalyse, Adoleszenz und das Problem der Identität. *Psyche*, 53. Juni.
- BOLLAS, CH. (1987.): The Transformational Object. In: *The Shadow of the Object: Psychoanalysis of the Unthought Known*. Billing and Sons, Worchester, England
- BROOKS, P. (1998): Freud metanarratívája: az elbeszélő szövegek egy modellje. In: Bókay–Erős (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó, Budapest
- DANDEKER, CH. (1990): Surveillance, Power, Modernity. Bureaucracy and Discipline from 1700 to the present day. *Polity Press*, Cambridge, UK
- DAWKINS, R. (1986 [1976]): *Az önző gén*. Gondolat, Budapest.
- DENNET, D. C. (1999.): The Evolution of Culture. Forrás: *Internet*, <http://www.edge.org>

- DÉNES, I. Z. (1993): A félelem megszelídítése. In: *A hatalom humanizálása*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Dénes I. Z. szerk. Tanulmány Kiadó, Pécs
- DUPONT, J. (1998/1999): Der Traumbegriff nach Ferenczi und sein Einfluss auf die spätere psychoanalytische Forschung. *Psyche*, 53. Mai.
- ERDHEIM, M. (1982): *Die gesellschaftliche Produktion von Unbewusstheit. Eine Einführung in den ethnopschoanalytischen Prozess*. Suhrkamp, Frankfurt/M
- ERŐS F. (1986): *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest
- ERŐS F. (1999): A freudi kultúrelmélet időszerűtlensége és időszerűsége. In: *Pszichoanalízis és kultúra*. A Magyar Pszichoanalitikai Egyesület konferenciája. Animula, Budapest. 7–14.
- FERENCZI L. (1993): Guglielmo Ferrero. In: *A hatalom humanizálása...* Dénes I. Z. szerk.
- FERENCZI S. (1913/1982): A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Magvető, Budapest
- FONAGY, P.–TARGET, M. (1996.): Playing with Reality. *Int. J. Psychoanal.* 77. 217.
- FONAGY, P. (1999.): Early Influences on Development and Social Inequalities. Paper for Sir Donald Acheson's Independent Inquiry into Inequalities in Health. forrás: Internet
- FREUD, S. (1915/1995): Időszerű gondolatok háborúról és halálról. In: *Sigmund Freud Művei V. Tömegpszichológia*. Cserépfalvi, Budapest
- FREUD, S. (1930/1993): *Rossz közérzet a kultúrában*. Kossuth, Budapest
- FREUD, S. (1933/1974.): Warum Krieg? *Studienausgabe*, Bd. IX.
- FREUD, S. (1923/1991): *Az ősvalami és az én* (Das Ich und das Es). Hatágy Síp, Budapest
- FROMM, E. (1932): Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie in: Jacoby, R. 1975.
- GÖRLICH, B. (1980): Der Stachel Freud. Zum Problem der beschädigten Subjektivität. In: *Der Stachel Freud. Beiträge zur Kulturismus-Kritik*. B. Görlich–A. Lorenzer–A. Schmidt szerk. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M
- GREEN, A. (1977): The intuition of the negative in Playing and Reality. *Int.J.Psanal.* Vol.78. 6.
- HABERMAS, J. (1990/1993.): Egy befejezetlen projektum – a modern kor. In: *A posztmodern állapot*. Horror metaphysicae sorozat, Századvég Kiadó, Budapest
- HARAWAY, D. J. (1977/1999.): A virtuális tükör az új világrendben. In: *Sétáló agyak*. Kortárs feminista diskurzus. Drozdik O. szerk. Kijárat Kiadó
- HAYNAL A. (1999): Sigmund Freud emberképe és a fanatizmus. In: *Pszichoanalízis és kultúra*. Lust I. szerk. Animula Kiadó, Budapest
- ILLICH, I. (1976): *Medical Nemesis: the Expropriation of Health*. Penguin Books, London
- JACOBY, R. (1975): Negative Psychoanalyse und Marxismus. Überlegungen zu einer objektiven Theorie der Subjektivität. *Psyche*, 29. Nov.
- KAFKA, F. (1981): *Naplók, levelek. Válogatás*. Európa Kiadó, Budapest
- KERÉNYI K. (1944/1988.) Hermész, a lélekvezető. Az élet eredetének férfi mitológéája. In: *Mi a mitológia?* Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- KINDER, M. (1991): *Playing with Power in Movies, Television and Video Games*. Calif. Univ. Press
- KISS A. (1994.): Miből lesz a szubjektum? Posztszemiotikai bevezető. In: *Pompei*, V. évf. 1–2. Kiadja: Pompei Alapítvány, Szeged
- KOLLER É.–LUST I. (1998.): Patológias tárgyhasználat és addiktív kultúra. In: Lust I.–Kökény V. szerk. *A tévovás dicsérete*. Pszichoterápiás előadások a Faludi utcából. Animula Kiadó, Budapest

- VAN DER.KOLK, B.–FISLER, R. (1997): Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories. Overview and Exploratory Study. Internet, *D. Baldwin's Trauma Information Pages* <http://www.trauma-pages.com>
- KRISTEVA, J. (1974/1986.): Revolution in Poetic Language. In: *The Kristeva Reader*. Toril Moi szerk. Blackwell, Oxford
- LEFF, J.-R. (1993): *Psychological Processes of Childbearing*. Chapman and Hall. London
- LORENZER, A. (1986): „...gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide...”Emanzipation und Methode. *Psyche*, 40. Dezember.
- LUST I. (1991): Az elbeszél világ rései. *Újhold Évkönyv*, 91/1
- LUST I. (1997): A belső szabadság és a csodabogyók. *Kritika*, 97/11
- LUST I. (1998): A hiány koreográfiája. In: *A tétovázás dicsérete...*
- LYOTARD, F. (1979/1993.): A posztmodern állapot. In: *A posztmodern állapot...*
- MARCUS, S. (1987): Psychoanalytischer und kultureller Wandel. *Psyche*, 41. Februar
- MENTZOS, S. (1976.): *Interpersonale und institutionalisierte Abwehr*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M
- NYÍRI K. (1980): *A monarchia szellemi életéről*. Filozófiatörténeti tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest
- ORWELL, G. (1949/1989.). 1984. Európa Kiadó, Budapest
- PARIN, P. (1992.): Historische Defizite als Kriegsgrund? In: *Die Zeit*, No. 13. 20. 3.
- PLÉH, Cs. (1997): Narrative Constructions of Texts and the Self. Kézirat
- RIESMAN, D. (1961/1996): *A magányos tömeg*. Polgár Kiadó, Budapest
- RICOEUR, P. (1965/1974): Die Interpretation. Ein Versuch über Freud. Suhrkamp, Frankfurt/M
- REICH, W. (1933/1983): Charakteranalyse. Fischer Verlag. Bücher des Wissens. Frankfurt/M.
- ROUDINESCO, E. (1999): Még kell a dívány. *Liberation*, szept. 15.; *Élet és Irodalom* okt. 15.
- SCHORE, A. N. (1994): Affect Regulation and the Origin of the Self. Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers Hillsdale, New Jersey
- SCHORSKE, C. E. (1961/1998.): *Bécsi századvég*. Helikon Kiadó, Budapest
- SOMERS, M. R.–GIBSON, G. D. (1994): Reclaiming the Epistemological „Other”: Narrative and the Social Constitution of Identity. In: *Social Theory and the Politics of Identity*. Calhoun, C. szerk. Blackwell, UK
- SZERB A. (1962.): *A világirodalom története*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- STERN, D., et al. (1998): Non-interpretive mechanisms in psychotherapy. The ‘something more’ than interpretation. *Int. J. Psycho-Anal.* 1998. 79, 903 (Internet: <http://www.ijpa.org>)
- WINNICOTT, D. W. (1971/1999): *Playing and Reality*. Tavistock Edition, London. Magyarul: *Játszás és valóság*. Animula Kiadó, Budapest.